

Universiteit
Utrecht

“In Duyvelsnaem”

Emoties, gemeenschap en beleving in Maaslandse heksenprocessen
tussen 1550 en 1680

Masterscriptie

Auteur: Anouck F. E. M. van Aalst

Studentnummer: 8988331

Begeleider: Dr. Elwin Hofman

Master: *Cultuurgeschiedenis van Modern Europa*

Faculteit: *Geesteswetenschappen*

Datum: 14 augustus 2024

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	1
Abstract.....	2
Dankwoord.....	3
Kaart van Maasland.....	4
Inleiding.....	5
Beknopte geschiedenis van de heksenvervolgingen	6
Historiografie rondom de heksenvervolgingen	9
Relevantie van dit onderzoek	11
Bronnenmateriaal	12
Onderzoeksopzet	14
Hoofdstuk 1: Gemeenschapsdrama en ‘de Heks van Limbricht’	17
1.1 De aanloop naar het proces	17
1.2 Entgen wordt vervolgd	21
1.3 Vetes en oud zeer	24
1.4 Juridisch advies en een exorcisme	27
1.5 Entgens mysterieuze overlijden	31
1.6 Conclusie	34
Hoofdstuk 2: De Eer van Elizabeth Rijthoven.....	36
2.1 De <i>Gemeyne Inqueste</i> van 1612	36
2.2 Het eerste verhoor	38
2.3 De aanklacht	41
2.4 Een brief uit Luik	48
2.5 Elizabeth wordt gemarteld	50
2.6 De voltooiing van Elizabeths heksenidentiteit	52
2.7 De terechtstelling van Elizabeth Rijthoven	56
2.8 Conclusie	57
Hoofdstuk 3: Woede en het Volksgericht van ‘Kael Merrie’	59
3.1 De context voor een volksgericht	59
3.2 De verklaringen van Merrie’s buren	62
3.3 Het proces bereikt een impasse	65
3.4 De waterproef van Kael Merrie	67
3.5 Twee vrouwen uit Swalmen gaan ten purge	70
3.6 Emoties in volksgerichten en lynchpartijen	72
3.7 Conclusie	74
Conclusie.....	75
Bibliografie.....	79

Abstract

Dit onderzoek gaat over de innerlijke leefwereld van Maaslandse heksen en zij die bij hun processen betrokken waren. Hiervoor zijn de procesdossiers gebruikt van Entgen Luijten, Elizabeth Rijthoven en 'Kael Merrie'. Zaken als emoties, gemeenschapsdrama, reputatie en economische malaise zijn aangewend om de gevoelens en belevingen van de mensen achter de heksenprocessen te reconstrueren. Hierbij is onder andere gebruik gemaakt van concepten uit de emotionologie en methodes zoals de *Listening Guide* van Carol Gilligan. Ook is het heksengeloof verklaard vanuit de sociaal-emotionele context die ertoe leidde dat vrijwel heel premodern Europa in het bestaan van heksen geloofde.

Uit dit onderzoek komt een beeld naar voren van het heksenproces als een complexe arena van emoties, gemeenschapsdrama en religieuze overtuigingen tegen een tumultueuze achtergrond van politieke en economische tegenspoed. De Maaslandse heksen waren lang niet zo passief als vaak wordt gedacht. Entgen Luijten, Elizabeth Rijthoven en Kael Merrie deelden de opvattingen over hekserij van hun tijdgenoten en onderstreepten de noodzaak van heksenprocessen. Hoewel ze vochten voor hun onschuld, waren ze actieve deelnemers aan het heksengeloof. Dit steekt af tegen het beeld van de heks als passief slachtoffer, of van de profeminist die uit de weg werd geruimd omdat ze haar tijd te ver vooruit was. De heks was, net als de burens die haar beschuldigden, een product van haar tijd. Dit doet echter geen afbreuk aan het slachtofferschap van zij die voor hekserij terechtstonden. Het erkent slechts de complexiteit van deze mensen en de zelfbeschikking die ze wel degelijk hadden.

Dankwoord

Ik wil graag van de gelegenheid gebruik maken om Elwin Hofman te bedanken voor de prettige samenwerking de afgelopen maanden. Zijn advies, feedback (en geduld) waren van grote waarde in deze periode. Ook wil ik Pieter Huistra bedanken voor de fijne gesprekken en zijn betrokkenheid. Ik ben ook in het algemeen dankbaar voor de Universiteit Utrecht, waar ik als deeltijd student tijdens de pandemie weliswaar nauwelijks kwam, maar waar ik me altijd prettig heb gevoeld en veel steun heb ervaren.

Ten slotte wil ik mijn moeder, opa, oma, broertje en zusje bedanken voor hun steun en goede gezelschap. Speciale dank gaat uit naar mijn vriend Christopher.

Ik draag deze scriptie op aan François Starren.

Kaart van Maasland

Afbeelding 1: Kaart van Maasland met de moderne landsgrenzen en provinciegrenzen. Gemarkeerd zijn de relevante steden en dorpen. Bewerking van een kaart van Ingrid Evers.

Inleiding

Op 9 oktober 1674 werd Entgen Luijten dood aangetroffen in haar cel. De in Lutterade geboren vrouw, om en nabij tachtig jaar oud, had zichzelf enkele maanden eerder vrijwillig gevangen laten zetten op verdenking van hekserij. Het proces zou binnen enkele weken een impasse bereiken: er was te weinig bewijs voor een veroordeling maar te veel bewijs voor vrijspraak. Tijdens haar lange verblijf in de kerkers van kasteel Limbricht was de hoogbejaarde weduwe psychisch en fysiek afgetakeld. Toen de schouwartsen de donkere cel afdwaalden om bij kaarslicht het lichaam te onderzoeken, viel hun al snel op dat er een strop om Entgen's hals zat. Hun conclusie was unaniem – Entgen Luijten was vermoord. De schouwartsen ondertekenden samen met de schout en schepen hun verklaring en even leek dat het einde van het proces. De kwestie lag echter gevoelig: Entgen worstelde haar hele leven met een reputatie voor hekserij en de dorpelingen vertrouwden haar niet. Dat er gefluisterd werd dat Entgen's grootmoeder ooit voor hekserij op de brandstapel beland was, hielp geenszins. De moordenaar had de schepenbank op zijn zachts gezegd een dienst bewezen en animo om zijn identiteit te achterhalen, was er niet. Bovendien was Entgen nooit schuldig bevonden, hetgeen betekende dat de gemeenschap zou moeten opdraaien voor de torenhoge proceskosten. De 27-jarige jurist Nicolaas Helgers stak er een stokje voor. In zijn rapport stelde hij dat Entgen Luijten zelfmoord had gepleegd, en wel uit schuldgevoel. Dit stond min of meer gelijk aan een confessie en dus verklaarde hij de vrouw officieus alsnog schuldig. Entgen werd begraven in het galgenveld en haar bezittingen werden geconfisqueerd.¹

Het beeld dat men tegenwoordig heeft van de heksenvervolgingen is er een van hysterie, bijgeloof en de verblindende vrouwenhaat van de kerk. Heksen zouden wijze, onafhankelijke vrouwen geweest zijn die zich weigerden te schikken naar de patriarchale orde. Ze vormden een bedreiging voor priesters en inquisiteurs die woedende, onwetende meutes aanzette tot het opsporen en vermoorden van deze vrouwen. Het behoeft geen uitleg dat de heksenvervolgingen inderdaad gruwelijk waren, buitensporig veel vrouwelijke slachtoffers maakten en een onmiskenbaar misogynie ondertoon hadden. Desondanks is het beeld van de profeminist die uit de weg geruimd werd door de kerk incorrect.² De meeste heksenprocessen waren genuanceerder dan dat, met een actievere rol voor de 'heks' dan populaire opvattingen vaak toelaten. Beschuldigingen kwamen vaak uit de gemeenschap zelf en doorgaans had de kerk er weinig mee te maken.³ De beschuldigde mannen en vrouwen werden niet geselecteerd omdat ze een bedreiging vormden voor de gevestigde orde en deelden meestal het heksengeloof van hun beschuldigers. Buren die eerder met de beschuldigende vinger wezen, trokken regelmatig hun bekentenis in uit twijfel of medelijden.⁴ Verdachten meldden zichzelf of vroegen om tortuur, zoals ook in Limbricht gebeurde. Kortom, er gebeurt een hoop in heksenprocessen dat men intuïtief niet altijd meteen begrijpt.

De heksenvervolgingen zijn een complex sociaal-emotioneel landschap waar menigeen in 2024 zich maar weinig bij voor kan stellen. Indien men de verleiding weerstaat om het heksengeloof af te schrijven als dommigheid van slechte mensen, is er de mogelijkheid om tot een nauwer begrip te komen van deze duistere periode in de Europese geschiedenis. Vrouwen als Entgen Luijten zijn het onderwerp geweest van romans, films en eindeloze speculaties. Ze zijn voorlopers van het feminisme genoemd en door aanhangers van new-age religies zelfs bestempeld tot doorgeefluik van oude wijsheden. Geen van dit alles doet echter recht aan de vaak veel genuanceerdere realiteit. In deze scriptie heb ik aan de hand van drie casussen de leefwereld onderzocht van

¹ Wim Donners, 'Cold Case. Entgen Luijten', *De Maasgouw* 140 (2021) 3, 80-84

² Malcolm Gaskill, 'The Pursuit of Reality: Recent Research Into The History of Witchcraft', in: *The Historical Journal* 51 (2008) 4, 1069-1088.

³ Robert Thurston, *The Witch Hunts. A history of the witch persecutions in Europe and North America* (New York 2007), 201-202.

⁴ Laura Kounine, *Imagining the Witch: Emotions, Gender, and Selfhood in Early Modern Germany* (Oxford 2018) 58.

betrokkenen bij Maastrandse heksenprocessen tussen 1550 en 1680. Dit heb ik gedaan aan de hand van emoties, gemeenschapsdynamieken maar ook de ruimtelijke context van hun leefomgeving. Mijn doel hierbij was om de innerlijke beleving van de betrokkenen zo accuraat als mogelijk te reconstrueren. Hierbij heb ik de heks zelf centraal gesteld als actor met zelfbeschikking in plaats van een leidend voorwerp. Dit leidde tot een intiemer begrip van vrouwen als Entgen Luijten, Elizabeth Rijthoven en Kael Merrie, niet als passieve gevangenen maar als mensen die actief participeerden in hun eigen processen. Verderop zal ik uiteenzetten hoe ik dit per hoofdstuk gedaan heb.

Beknopte geschiedenis van de heksenvervolgingen

Afbeelding 2: 'Hexenverbrennung in Derenburg am Harz', een prent van Jörg Merckel uit Nürnberg, 1555.

De heksenvervolgingen zijn een historisch fenomeen dat enorm tot de verbeelding spreekt. In de loop der eeuwen is de historische werkelijkheid aan behoorlijk wat mythevorming onderhevig geweest en cijfers over executies lopen in sommige bronnen op tot meervoudige miljoenen. Dit heeft deels te maken met enthousiaste heksenjagers die hun eigen successen overdreven maar ook met hardnekkige propaganda.⁵ Met name tijdens de Verlichting probeerden auteurs zichzelf intellectueel te onderscheiden van de 'donkere' middeleeuwen door de omvang van zaken als de inquisitie en de heksenvervolgingen te overdrijven. Mede hierdoor kampen de middeleeuwen vandaag de dag nog steeds met een imagoprobleem. Voor velen zijn de middeleeuwen een vage verzamelterm voor de lange, ellendige periode tussen de Romeinen en de Verlichting. De heksenjachten passen wat dat betreft naadloos in het weinig charmante beeld dat menigeen van deze periode heeft.

Toch waren de heksenvervolgingen een grotendeels niet-middeleeuws fenomeen. Hoewel er vanaf 1400 her en der processen plaatsvonden, kwamen de echte vervolgingen pas op na 1500. Het merendeel van de processen speelden zich af tussen 1560 en 1630.⁶ Het is moeilijk om een inschatting te maken van het totale aantal slachtoffers. Niet alleen is veel archiefmateriaal verloren gegaan, ook waren lang niet alle vervolgingen 'officieel'. Volksgerichten in de verre uithoeken van de Duitse landen maakten bijvoorbeeld veel slachtoffers maar waren moeilijk te kwantificeren. In totaal zullen om en nabij 100.000 mensen terecht hebben gestaan op verdenking

⁵ Brian P. Levack, *De Heksenjacht in Europa, 1450-1750* (Nederland 1990) 36-40.

⁶ *Ibidem*, 212-261.

van hekserij. Daarvan werd grofweg de helft schuldig bevonden en geëxecuteerd.⁷ Het gros van de ‘heksen’ was vrouw, maar liefst 75% van alle beschuldigen.⁸ Mannen vormden dus een niet te verwaarlozen minderheid in het slachtofferbestand. Overigens, hadden mannen vóór 1500 een veel groter aandeel in hekserij. Toveren werd toen nog niet op grote schaal als dreiging gezien en zowel mannen als vrouwen konden zich van witte magie bedienen. Incidenteel werd een heks gearresteerd voor het gebruiken van zwarte magie maar dit was de uitzondering op de regel. De meeste van deze ‘kwaadaardige’ heksen waren overigens man.⁹ Met de intensivering van de vervolgingen verdween de draagkracht voor witte magie en de stereotype heks transformeerde tot een vrouw. Magie was niet langer iets dat men met beleid kon gebruiken maar een knieval voor de duivel. Omdat vrouwen als geestelijk en moreel zwak werden gezien, vreesde men dat zij kwetsbaarder zouden zijn voor de verleidingen van het kwaad.¹⁰

Zoals hierboven blijkt, was hekserij een zeer religieuze aangelegenheid. Toch is de populaire theorie dat de kerk achter de vervolgingen zat een misvatting: verreweg de meeste beschuldigingen kwamen uit gemeenschappen zelf en belandden op het bureau van de schout – niet de bisschop. Het heksenproces was dan ook een wereldlijke zaak waarin de kerk zelden een rol van betekenis speelde.¹¹ Sterker nog, veel van de praktijken die we associëren met heksenvervolgingen werden door de kerk afgekeurd of zelfs verboden. Zo verbood de paus in 1215 al de waterproef en werd de beruchte *Malleus Maleficarum* (de Heksenhamer) door de inquisitie veroordeeld. Dit voorkwam echter niet dat Europeanen zich rijkelijk bedienden van beide middelen. In premodern Europa bestond geen scheiding van kerk en staat en het dagelijkse leven was doordrenkt met religie. Het wereldlijke en geestelijke vormden een eenheid, waaruit volgde dat ook seculiere processen tegen zeer christelijke achtergronden plaatsvonden. Vandaar dat ik het niet zinvol vind om in deze periode een scheiding tussen geestelijk en seculier te forceren.

Onder historici bestaat veel discussie over hoe de stereotype heks eruit zag. Het begrip ‘heks’ wat niet strak omljnd waardoor in theorie iedereen er een kon zijn. Dit speelde aan de ene kant paranoia in de hand en leidde aan de andere kant tot een inflatie van het begrip. De gemiddelde heks was een vrouw. Van vrouwen werd namelijk gedacht dat zij onbeheersbare emoties hadden en geestelijk labiel waren. Dit kon haar drijven tot de uiterste grenzen van de menselijke conditie – van heks tot heilige.¹² Hekserij was dan ook een misdaad van de ziel en heel emotioneel van aard, zoals we later zullen zien. Voor lange tijd werd gedacht dat de meeste vermeende heksen zonderlingen waren, vaak kruidenvrouwtjes aan de rand van een dorp die oude volkswijsheden doorgaven, of zelfs vroedvrouwen. Dat beeld blijkt enigszins achterhaald.¹³ Recent onderzoek suggereert dat de meeste Europese heksen getrouwde vrouwen waren van variërende leeftijden die midden in de gemeenschap stonden.¹⁴ Dat is ook logisch want menig beschuldiging kwam voort uit burenruzies of andersoortige conflicten. Zij die in de nabijheid van anderen verkeerden, liepen een grotere kans om in verdachte situaties terecht te komen.

Het feit dat de meeste heksenprocessen van onderop kwamen, ontcracht het populaire beeld van de losgeslagen jacht die we kennen uit de populaire cultuur. Over het algemeen begon een heksenproces als een geïsoleerd incident met een lange aanlooperperiode. De heks in kwestie werd vaak jarenlang verdacht alvorens burenen de eerste beschuldigingen uitten. Tegen de tijd dat hij of zij werd aangeklaagd, was er een lange waslijst aan roddels en verdachtmakingen voor de aanklagers om uit te putten. Deze processen konden zeker overslaan naar andere ‘heksen’. Zeker als een verdachte onder druk van marteling namen ging noemen.¹⁵ Dit kon soms volledig uit de

⁷ Brian P. Levack, *The Witchcraft Sourcebook* (London 2015) 191.

⁸ Levack, *De Heksenjacht in Europa*. 158-164.

⁹ Robert Thurston, *The Witch Hunts. A history of the witch persecutions in Europe and North America* (New York 2013) 28.

¹⁰ Levack, *The Witchcraft Sourcebook*. 3.

¹¹ Levack, *De Heksenjacht in Europa*. 13.

¹² Michael Ostling en Laura Kounine, ‘Introduction: ‘Unbridled Passion’ and the History of Witchcraft’, in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 2-15, aldaar 3-4.

¹³ Richard A. Horsley, ‘Who Were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch Trials’, *Journal of Interdisciplinary History*, 9 (1979) 4, 689-715, aldaar 708-710.

¹⁴ Thurston, *The Witch Hunts*. 265.

¹⁵ Levack, *De Heksenjacht in Europa*. 14.

Afbeelding 3: Een tekening uit de tweede helft van de 16e eeuw, vervaardigd met rood krijt in de mergelgroeve van Caestert. Een vrouw verkoopt haar ziel aan de duivel. Foto genomen in 2011 door bergloper Jacques Koning.

hand lopen, zoals in het beruchte heksenjaar van Roermond waar tussen 1613 en 1614 maar liefst 75 mensen om het leven kwamen. Toch klopt het idee van een jacht die van bovenaan werd aangestuurd, of een soort collectieve psychose die van deur tot deur ging, in de meeste gevallen geenszins.

Constateren hoeveel heksen in de lage landen terecht hebben gestaan, is voor een deel afhankelijk van welke landsgrenzen men hanteert. Nederland in zijn huidige vorm bestond nog niet en wanneer men schrijft over ‘Nederland’ wordt daar afwisselend de Benelux, Nederland met België of modern Nederland mee bedoeld. Omdat België in deze periode bij Nederland hoorde, klopt het mijns inziens niet dat de laatste Nederlandse heks verbrand werd in Roermond in 1622, zoals vaak gezegd wordt (Entgen Luijten werd vermoord, niet geëxecuteerd en daarom vaak niet meegeteld). De laatste Belgische en dus ook Nederlandse heks heette Leyn Weckx. Zij was afkomstig uit het dorp Eksel in Belgisch Limburg en werd op 16 juni 1725 gewurgd en verbrand.¹⁶

De noordelijke Nederlanden kenden relatief weinig heksenprocessen ten opzichte van de rest van Europa.¹⁷ Met tussen de 160 en 200 slachtoffers behoorde de regio tot een van de rustigste in Europa. In de zuidelijke Nederlanden, waar ook Noord-Brabant en Limburg toebehoorden, hielden de vervolgingen langer aan en vielen er ook meer slachtoffers. In de periode 1450 en 1658 werden tussen de 1150 en 1250 heksen geëxecuteerd. Verreweg de meeste processen vonden plaats in de Frans- en Duitssprekende gebieden, met Luxemburg als negatieve uitschieter.¹⁸ In Maasland (zie afbeelding 1), de streek langs de rivier de Maas die Nederlands- en Belgisch Limburg omvat, voltrokken zich minstens 300 processen. Aangezien niet alle archieven grondig doorzocht zijn en met name ten oosten van de Maas veel blinde vlekken bestaan, zal dat aantal eerder toe- dan afnemen.¹⁹ De cijfers van Maasland pasten overigens goed in het bredere euregionale patroon. Steden als Tongeren of Maastricht vielen niet op tussen hun Duitse en Franse equivalenten. Het waren juist de noordelijke Nederlanden die er in positieve zin uitsprongen. Onderzoeken naar grote verschillen moeten zich dan ook niet focussen op de betrekkelijk hoge cijfers van het zuiden maar op de zeer lage cijfers van het noorden. Die analyse valt dan ook buiten de scope van deze scriptie.

Hoewel Europese heksen uit allerlei lagen van de samenleving kwamen, leken Maaslandse heksen wél een bepaald archetype te volgen. De meesten van hen waren vrouw, relatief oud en onvermogen. Over hun huwelijksstatus weten we niet veel.²⁰ Een aantal van hen waren vroedvrouwen maar dat kan ook verklaard worden door het feit dat dit een van de weinige ‘beroepen’ was die een vrouw kon beoefenen. Vrouwen hielpen hun echtgenoten in de zaak of op het land, of hadden nevenwerkzaamheden als vroedvrouw of onderwijzeres. Mijn indruk is dat de meesten geen zonderlingen waren maar midden in een gemeenschap stonden die hun had

¹⁶ Jozef Monballyu, ‘Het proces van Leyn Weckx in Eksel-Hechel in 1725. Het laatste heksenproces in België’, in: ‘Hechel-Eksel. Historische en naamkundige bijdragen. Jubileumboek 3’ (2005) 129-155.

¹⁷ Ingrid Evers, ‘Toverijprocessen in Limburg en Noord-Brabant’, in: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff (red.), *Nederland Betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987), 149-160.

¹⁸ Dries Vanysacker, ‘Witch Hunts in the Low Countries’, in: Johannes Billinger (red.), *The Routledge History of Witchcraft* (London 2019) 113-124, aldaar 113-114.

¹⁹ Ingrid Evers, ‘Maaslandse heksenprocessen. Honderd jaar Limburgse regionale geschiedschrijving’, in: Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Kwade Mensen. Toverij in Nederland* (Amsterdam, 1986), 77-106, aldaar 83.

²⁰ Evers, ‘Maaslandse heksenprocessen’. 90.

afgewezen. Trendbreuken zien we op plaatsen waar paniek losbreekt en men actief naar heksen gaat zoeken. Het Roermond van 1613 en 1614 is hier een goed voorbeeld van. Zodra men eenmaal begon met martelen, konden verdachten in rap tempo bezwijken en medeplichtigen aanwijzen – vooral als de beul daarop aanstuurde. Zo konden mensen die eerder geen reputatie voor hekserij hadden redelijk plots toch in de kerkers belanden. In dit soort situaties, waarin gerust gesproken mag worden van een totaal verlies van controle, conformeerde de heks vaak niet aan de gangbare stereotypes. Zo stonden in het Roermondse heksenjaar ook kinderen terecht, terwijl dat in Maasland eigenlijk helemaal niet gangbaar was.²¹

De juridische kaders voor de heksenvervolgingen waren in heel Europa wankel en Maasland was daar geen uitzondering op. Er waren wetteksten, kerkelijke aanbevelingen en boeken die men soms door elkaar heen gebruikte. Landsgrenzen en machtsstructuren wilden nog wel eens veranderen waardoor juridische kaders onstabiel waren en moeilijk gehandhaafd konden worden. In 1532 kondigde keizer Karel V de *Constitutio Criminalis Carolina* af in het Heilige Roomse Rijk, een codex die het gebruik van marteling aan banden legde en de bewijsstandaard bij heksenprocessen significant verhoogde. Ook in veel Nederlandse gebieden hield men de Carolina aan als richtlijn.²² Datzelfde gold echter ook voor de in 1570 ingevoerde *Criminele Ordonnantien* van Filips II.²³ Eenieder die naar een kaart kijkt van Maasland in de voornoemde periode, ziet een lappendeken van hertogdommen, prinsbisdommen, heerlijkheden en zelfs vrije rijkssteden. Kortom: het is voor een onderzoeker nooit direct duidelijk welke wettekst gehanteerd werd in een proces. De eerste casus in deze scriptie houdt de Carolina aan, de tweede de Ordonnantien en de derde lijkt zich te baseren op de *Malleus Maleficarum*. Een ander handboek dat invloedrijk was in Maasland was de door Martin Delrio geschreven *Disquisitionum Magicarum Libri Sex* dat in drie delen verscheen tussen 1599 en 1600.²⁴

Historiografie rondom de heksenvervolgingen

Vanwege de schokkende aard van de heksenvervolgingen zijn deze door de eeuwen heen niet altijd even neutraal beschreven. Naarmate de religiositeit van Europa afnam, werd de kritiek op zaken die gezien werden als kerkelijke misdaden luider. Tijdens de Verlichting waren de heksenvervolgingen en de inquisitie welkome onderwerpen voor auteurs om zich tegen af te zetten. De achttiende-eeuwse Duitse jurist en filosoof Christian Thomasius schreef invloedrijke teksten over de heksenvervolgingen waarin hij in detail trad over de absurditeit van het heksengeloof en sterk ageerde tegen de toepassing van marteling. Duitse academicus Wilhelm Gottlieb Soldan noemde hekserij een “denkbeeldige misdaad die was uitgevonden door monniken en inquisiteurs”. Tijdgenoot Jacob Grimm stelde dat heksen “wijze vrouwen” waren en daarom door de kerk vervolgd werden. Frans historicus Jules Michelet omschreef heksen als anti-feodale rebellen en voorlopers van de revolutie. Omstreeks 1900 was de heks verworden tot een icoon van tegencultuur en verzet die voor menig ideologisch karretje gespannen werd.²⁵

Ook in de eerste helft van de twintigste eeuw waren historici hoofdzakelijk geïnteresseerd in de excessen van de heksenvervolgingen. Er was vooral aandacht voor paniek processen en grote plaatselijke oplevingen, zoals die van Roermond en Salem. In deze fase probeerde men vooral slachtoffer aantallen te reconstrueren. Pas onder de invloed van antropologie in de jaren zeventig ging er noemenswaardige aandacht uit naar het heksengeloof zelf.²⁶ Een zeer prominente stroming in deze periode was het feminisme, die gelijktijdig met de strijd voor vrouwenrechten het historische leed van vrouwen onder de aandacht wilde brengen. Feministische auteurs bestudeerden de heksenvervolgingen als onderdeel van de geschiedenis van

²¹ Gerard van de Garde en Charlotte Ruijs-Janssen, ‘Balans van ‘heksenjaar’ 1613-1614, *Spiegel van Roermond* (Roermond 2016).

²² Volmar Delheij, *Hekserij en Heksenprocessen geplaatst tussen Kerk en Volk op het Gebied der huidige Provincie Limburg. 1522 – 1674* (Nijmegen, 1983).

²³ Levack, *De Heksenjacht in Europa*. 220-227.

²⁴ Evers, *Toverijprocessen in Limburg en Noord-Brabant*. 149-160.

²⁵ Malcolm Gaskill, ‘The Pursuit of Reality: Recent Research Into The History of Witchcraft’, in: *The Historical Journal* 51 (2008) 4, 1069-1088.

²⁶ Marko Nenonen en Raisa Maria Toivo (red.), *Writing Witch-Hunt Histories. Challenging the Paradigm* (Leiden, 2014). 1-10.

vrouwenonderdrukking. Mannelijke heksen werden bij genderanalyses vaak buiten beschouwing gelaten. Vrouwelijke heksen werden gezien als profotofeministen die uit de weg geruimd werden omdat ze een bedreiging vormden voor het patriërchaat. Ten slotte waren er nog de folkloristen, met invloedrijke auteurs als James Frazer en Margaret Murray. Zij zagen hekserij als een authentieke volksreligie waarbinnen heksen fungeerden als doorgeefluik voor oude wijsheden. Dit

Afbeelding 4: Replica van een zeventiende-eeuws schandkleed. Het origineel werd gedragen door een heks tijdens haar scherpverhoor. Eigen foto genomen op 16 maart 2024 in Aken.

gedachtegoed is onder invloed van wicca en neopaganisme tot op de dag van vandaag hardnekkig.²⁷ In Maasland is met name Entgen Luijten vaak gepresenteerd als de spirituele voorouder van moderne heksen.

Na de piek in de jaren twintig nam de interesse in heksenvervolgingen voor een lange poos af. Pas in de jaren tachtig werd internationaal onderzoek weer noemenswaardig hervat. Met de opkomst van de sociale antropologie in de jaren zeventig probeerden sommige historici de heksenvervolgingen vanuit deze nieuwe invalshoek te belichten. Dit huwelijk bleek echter van korte duur.²⁸ Menig onderzoeker zag de heksenvervolgingen als onderdeel van de kerkgeschiedenis en plaatste de dynamiek in een context van onderdrukker versus onderdrukten. De geschiedenis van de heksenvervolgingen was een geschiedenis van cijfers waarbij men vooral bezig was met het in kaart brengen van de gedane schade. Dit zien we tot op zekere hoogte ook terug bij Nederlandse auteurs als Willem de Blécourt en Ingrid Evers. Standaardwerken zoals die van Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff hielden zich hoofdzakelijk bezig met het in kaart brengen van processen. Zo was er de bundel 'Kwade

Mensen' uit 1986, een product van een 24-koppige studiegroep die per Nederlandse regio alle rechtszaken uitwerkte en overzichtelijk maakte. 'Nederland Betoverd', wat een jaar later uitkwam, had een soortgelijke missie. Eigenlijk was er tot de jaren negentig weinig begrip van de mensen achter de processen, wat zij geloofden en waarom ze deden wat ze deden. Menigeen nam er genoegen mee dat het heksengeloof een absurditeit was gestoeld op vrouwenhaat, die niet per se dieper begrip behoefde.

In de afgelopen twintig jaar is er gaandeweg meer aandacht gekomen voor heksenprocessen als een sociaal-emotionele arena. Er ontstond hernieuwde belangstelling voor de betekenis en belevenis van heksenprocessen voor zij die er direct bij betrokken waren. Historici besteedden meer aandacht aan de sociale dynamieken die tot verdachtmakingen en beschuldigingen leidden, alsook de wijze waarop emotionele expressie en repressie kon leiden tot vrijspraak of juist een veroordeling. Invloedrijke en innovatieve werken over de rol van emoties in heksenprocessen zijn geschreven door onder andere Stuart Clark, Robin Briggs, Laura Kounine, Michael Ostling en Lyndal Roper. Deze nieuwe inzichten zijn ondertussen ook gebruikt om reeds bekende processen opnieuw te analyseren. Het beste voorbeeld hiervan is het onderzoek van Laura Kounine naar heksenvervolgingen in Baden-Württemberg. Zij analyseerde emoties, gender en 'selfhood' (waar naar mijn mening geen treffende Nederlandse vertaling voor is), waarover later meer.²⁹

²⁷ Gaskill, 'The Pursuit of Reality', 1069-1088.

²⁸ Gaskill, 'The Pursuit of Reality', 1070-1071.

²⁹ Laura Kounine, *Imagining the Witch: Emotions, Gender, and Selfhood in Early Modern Germany* (Oxford 2018) 2-3.

De Nederlandse interesse in de Nederlands-Limburgse heksenvervolgingen is altijd betrekkelijk laag geweest. Dit is opvallend, aangezien daar verreweg de meeste processen plaatsvonden. Volgens Ingrid Evers (1986) was Maasland in zijn geheel een geschiedkundig stiefkind dat door niet alleen de Nederlandse, maar ook de Duitse en Belgische historici buiten beschouwing werd gelaten. Door de staatkundige rommeligheid had elke historicus voldoende argumenten om te stellen dat het gebied marginaal was en het onderzoeken ervan op zijn burens afgewenteld kon worden.³⁰ Ook in de regio zelf bleef serieus en structureel onderzoek voor lange tijd uit.³¹ Heksen waren lange tijd louter het domein van het rijke repertoire aan Limburgse volksvertellingen. Volgens Lyna (1957) was de Belgisch-Limburgse geschiedschrijving te zeer gericht op vakgenoten waardoor het geen breder publiek aansprak.³² Evers stelde dat aan Nederlandse zijde problemen waren met amateurisme, particularisme en een gebrek aan interregionaal denken.³³ Amateurisme zou in Nederlands-Limburg overigens altijd een probleem blijven: veel artikels en publicaties over de heksenvervolgingen verschenen op blogs en in boekjes van heemkundeverenigingen waarbij de kwaliteit wisselend kon zijn. Over sommige heksen, zoals de roemruchte ‘Heks van Limbricht’, werd zoveel geschreven dat het moeilijk was voor een onderzoeker om feit van fictie te onderscheiden. Er waren problemen met literaire kruisbestuiving, waarbij historici en amateurhistorici naar elkaars werken verwezen. Door deze circulaire bronverwijzingen was de oorsprong van sommige kennis nauwelijks nog te achterhalen.

Wat de situatie voor potentiële onderzoekers niet vergemakkelijkte, was de ontoegankelijkheid van de Limburgse archieven. Veel procesdossiers waren ongeorganiseerd, waaronder 200 meter aan juridisch archief in Maastricht. De schepenbanken van kleinere rijksheerlijkheden waren voor lange tijd een blinde vlek, met name ten oosten van de Maas. Er was sprake van een enorme spreiding van materialen tussen verschillende opslagplaatsen en door gebrek aan organisatie was lang niet alles toegankelijk voor publiek. Stukken waren door de jaren heen ook in het buitenland terecht gekomen, waaronder in Düsseldorf, Keulen, Aken, Luik, Brussel en zelfs Parijs. Sommige bronnen waren geschreven in het Duits, Frans, Limburgs of mengelingen daarvan. In Maastricht trof men bronnen in oud Waals-Frans dat in sommige gevallen ook nog fonetisch was opgeschreven.³⁴ De situatie verbeterde aanzienlijk met dank aan het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) en de jaarboeken van het Sociaal Historisch Centrum Limburg (SHCL). Ook de reeks *Maaslandse Monografieën* heeft sinds de eerste publicatie in 1964 veel bijgedragen aan de professionele geschiedschrijving van de regio. In de jaren negentig werden de archieven gecentraliseerd waardoor de meeste processtukken in het Maastrichtse stadsarchief kwamen te liggen. Stukken werden ook gesorteerd, zij het niet foutloos, waardoor de collecties makkelijker te navigeren werden.

Relevantie van dit onderzoek

Dit onderzoek draagt op twee manieren bij aan onze kennis van de Europese heksenvervolgingen. Ten eerste focust het op een gebied dat, ondanks de grote rijkdom aan procesdossiers, lange tijd onderbelicht is geweest. ‘Maasland’ is een grof gedeelte die Belgisch- en Nederlands Limburg omvat en in het oosten rijkt tot en met de Duitse stad Aken (zie afbeelding 1). De reden dat er gekozen is voor Maasland is omdat beide Limburgen gedurende de heksenvervolgingen aan veel staatkundige veranderingen onderhevig waren. Bovendien is ‘Limburg’ een betrekkelijk recente naamgeving die voor de inwoners van Maasland betekenisloos was. De omgeving Sittard hoorde bij Gulik en sprak een streekdialect dat leek op oud Duits. Tongeren en een deel van Maastricht hoorde bij het Prinsbisdom Luik terwijl het andere deel van Maastricht hoorde bij het hertogdom Brabant. In Maastricht sprak men zowel oud Trichterisch (Maastrichts Limburgs) als Waals Frans. Lanaken hoorde bij Loon, Straelen en Wassenberg bij Gelre en het noorden van

³⁰ Evers, ‘Maaslandse heksenprocessen’. 77-78.

³¹ Ibidem, 77-92.

³² Jozef Lyna, ‘Limburgse Historiografie’, in: *Liber amicorum, aangeboden aan Meester Jan Gruyters* (Hasselt 1957), 405.

³³ Evers, ‘Maaslandse heksenprocessen’. 77-72

³⁴ Ibidem.

Nederlands Limburg was Kleefs.³⁵ Een Maastrichtenaar in het jaar 1550 zal makkelijker door een deur hebben gekund met iemand uit Lanaken dan met ‘een buitenlander’ uit Limbricht die bovendien een andere taal sprak. Wél kan er gesproken worden van een overlappende cultuur in deze regio die *Maaslands* genoemd kan worden. Vandaar ook dat Ingrid Evers deze regio aanhield in onderzoek naar heksenvervolgingen in de jaren tachtig.

Behalve dat de regio meer aandacht verdient, is de invalshoek ook betrekkelijk nieuw. De laatste ervaring in het Nederlandse heksenonderzoek was in de jaren tachtig, toen de geschiedschrijving zich in een andere fase bevond. Ondanks de influx van literatuur die de rol van emoties en beleving centraal stelt, heeft dit op landelijk en regionaal niveau niet tot nieuw onderzoek geleid. Dit hiaat in kennis werd eigenlijk al door Ingrid Evers opgemerkt in 1984. In een bronnenuitgave voor het LGOG sprak ze haar fascinatie uit over het belang van eergevoelens en schaamte in het proces van Elizabeth Rijthoven. Ze besloot die constatering met de aanbeveling dat men hier in de toekomst onderzoek naar doet. Ook het proces van Entgen Luijten leverde hoofdbrekers op toen de transcriptie van Margo Muijtjens uitwees dat de vrouw niet gearresteerd was maar zichzelf had aangegeven. Bovendien werd ze helemaal niet gemarteld, al bleek nu dat ze daar wel om had verzocht. De rechtsgang van de Roermondse ‘Kael Merrie’ was eveneens verwarrend: het proces werd geseponneerd, Merrie werd alsnog tot verbanning veroordeeld en vervolgens vermoord door een woedende menigte buiten de stadsmuren.

Het reconstrueren van de beleefwereld van zij die betrokken waren bij deze processen, is onmisbaar om tot een dieper begrip te komen van de heksenvervolgingen en de periode in het algemeen. Tot voorkort werd het heksengeloof door menigeen afgewenteld op barbarisme en dommigheid waardoor een poging het te doorgronden als futiel werd gezien. Er werd geaccepteerd dat het innerlijke leven van de middeleeuwse en premoderne mens min of meer buiten bereik lag en ver verwijderd was van moderne sensibiliteiten. Menigeen zag het verleden als een aanlooperperiode naar onze eigen tijd van veronderstelde superieure moraliteit en wetenschappelijke kennis. Een poging om de gevoelens en gedachtes te begrijpen die aan de basis lagen van het heksengeloof, kon zelfs gezien worden als een smakeloze poging om deze te legitimeren. Inmiddels lijkt het besef ingedaald dat het verklaren van gedrag niet gelijk staat aan het excuseren ervan. De meesten die deelnamen aan heksenprocessen waren geen monsters en ze waren ook niet van benedengemiddelde intelligentie. Veel prominente denkers en wetenschappers uit deze periode geloofden in heksen en de noodzaak om ze te vervolgen. Zodra we dat accepteren, volgt de voor de hand liggende vraag waarom doorsnee mensen geloofden in het bestaan van heksen en in de werking van middelen zoals tortuur en het godsoordeel. Als Entgen Luijten geen vrijgevochten feminist was die ten prooi viel aan een onwetende menigte, wat was dan wel haar rol in haar proces?

Mijn onderzoek is dan ook geen overzicht van Maastrandse heksenprocessen of zelfs maar een reconstructie van een aantal rechtszaken. Ik heb aan de hand van de processen van Entgen Luijten, Elizabeth Rijthoven en Kael Merrie geprobeerd de emoties en innerlijke leefwereld te reconstrueren van de vermeende heksen en hun gemeenschappen. Hiermee heb ik geprobeerd bij te dragen, niet zozeer aan de inventarisatie van Maastrandse heksenvervolgingen, maar aan het begrip van de menselijke processen die daaraan ten grondslag lagen. Het resultaat is een studie over een onderbelichte regio met een tamelijk nieuwe invalshoek die idealiter leidt tot een completer begrip van de heksenvervolgingen.

Bronnenmateriaal

Mijn belangrijkste primaire bronnen zijn de gerechtelijke dossiers van de drie gekozen heksenprocessen. De originele exemplaren liggen respectievelijk in de archieven van Sittard, Maastricht en Roermond. Van elk dossier bestaat een transcriptie maar die zijn niet allemaal even toegankelijk. Alleen de transcriptie van het Luijten proces, vervaardigd door Margo Muijtjens, kan gevonden worden op de website van De Domijnen (het Sittards stadsarchief) samen met het gedigitaliseerde origineel. Een transcriptie van het Rijthoven proces werd in de jaren tachtig

³⁵ Ibidem, 77-78.

vervaardigd door Ingrid Evers en gepubliceerd in een jaarboek van het LGOG. Geïnteresseerden zullen hier een exemplaar van moeten vinden en zijn anders genoodzaakt een fysiek kopie te raadplegen in Centre Céramique (de stadsbibliotheek) te Maastricht. Aangezien dat exemplaar niet uitgeleend mag worden, heb ik zelf de bronnenuitgave aangeschaft. Voor de transcriptie van het dossier van Kael Merrie heb ik contact gezocht met de voormalig archivaris van Roermond, Gerard van de Garde. Van de Garde transcribeerde een hoop Roermondse heksenprocessen en kon mij per mail een werkdocument aanleveren. Limburgse heksenprocessen kunnen sinds de reorganisatie van de jaren negentig gevonden worden op enkele centrale plekken. Verreweg de meeste Zuid-Limburgse procesdossiers liggen opgeslagen in het Historisch Centrum Limburg in Maastricht. De schepenbankarchieven van Heerlen en Hoensbroek liggen opgeslagen in het Historisch Centrum Limburg in Heerlen, met een zoekingang op de naam van eiser of gedaagde en op beschrijving. Een klein gedeelte van de procesdossiers uit het archief van de Heerlense schepenbank is gedigitaliseerd. De processtukken van de schepenbank Hoensbroek zijn ook digitaal beschikbaar. Roermond en Venray hebben hun eigen archieven.

Het dossier van Entgen Luijten is waarschijnlijk het compleetst: er is geen enkele indicator dat er stukken ontbreken. Dat van Elizabeth Rijthoven mist mogelijk enkele verslagen maar was het meest gedetailleerd van de drie. Beiden behoren tot de completere exemplaren in de Nederlandse en Belgische archieven. Veel processen zijn verloren gegaan of slechts vluchtig opgeschreven. Bij mijn eigen oriënterende bronnenonderzoek in het RHCL trof ik dossiers aan van slechts één pagina met enkel een vonnis. Naar die maatstaf, is ook het proces van Kael Merrie uitvoerig beschreven. Wel is het de beknoptste van de drie, wat het maken van een grondige analyse bemoeilijkt.

Voor het proces van Entgen Luijten heb ik ook het originele dossier geraadpleegd. Dit omdat er door de eeuwen een aantal transcripties gedaan zijn, waarvan de meeste onbetrouwbaar. Wim Donners, die naar mijn inzien het beste boek schreef over Entgen Luijten, vervaardigde zijn eigen transcriptie. Omdat hij enkele zaken anders interpreteerde dan Muijtens deed, heb ik bepaalde stukken ook zelf nog eens bekeken. Hierbij heb ik me onder andere bediend van Transkribus, een AI programma dat door middel van machine-learning handschriften kan ontcijferen en dus oude teksten kan transcriberen. Doorgaans zijn er veel bladzijdes schrift nodig alvorens het programma het handschrift gaat herkennen. Dit kan aanzienlijk bespoedigd worden door geverifieerde transcripties in te voegen, waar ik in het geval van Entgen Luijten over beschikte. Behalve Transkribus, ontwikkelde ik ook zelf mettertijd handigheid in het herkennen van dit specifieke schrift. Het grootste obstakel was niet de paleografie maar het feit dat deze mengelmoes van oud-Duits met het plaatselijke dialect visueel niet direct voor mij te herkennen was. Transcriberen is veel makkelijker als men in het silhouet van een woord gangbaar Nederlands herkent. Overigens wil ik wel benadrukken dat de

Afbeelding 5 en 6: Monument in Roermond voor de heksenvervolgingen. De ene zijde toont de heks Hiacinthe als jonge vrouw en de andere zijde toont haar als oude heks.

transcripties van Muijtjens en Donners meer dan volstaan en ik dit alleen gedaan heb om een aantal onduidelijkheden op te heffen en ook zelf wat ervaring op te doen met het lezen van dit soort documenten.

Onderzoekopzet

Het onderzoek bestrijkt drie processen, namelijk die van Entgen Lujten, Elizabeth Rijthoven en Kael Merrie. Deze vrouwen kwamen respectievelijk uit Limbricht, Maastricht en Roermond en lagen dus boven de Nederlandse taalgrens. Locatie was een criterium in zoverre dat ik geen twee processen uit hetzelfde gebied wilde selecteren. Ook is mijn beheersing van Frans, laat staan gedateerd Waals Frans, onvoldoende om processen uit bijvoorbeeld Luik te analyseren. Mijn keuze is op de voornoemde processen gevallen op basis van de rijkheid en toegankelijkheid van de dossiers. Met name de stukken van Entgen Lujten en Elizabeth Rijthoven zijn zeer compleet en behoren tot de meest uitvoerige der Nederlandstalige procesdossiers. Van alle drie de processen bestaan transcripties die direct of via omwegen te bemachtigen zijn. Van Entgen Lujten bestaan twee bruikbare transcripties, namelijk die van Margo Muijtjens en Wim Donners – de andere zijn onbetrouwbaar. Omdat er onduidelijkheden waren over bepaalde interpretaties van het Lujten dossier heb ik sommige stukken zelf ook getranscribeerd. Ingrid Evers vervaardigde in de jaren tachtig een transcriptie van het Elizabeth Rijthoven proces. Voor Kael Merrie bestaat een transcriptie van de hand van voormalig stadsarchivaris Gerard van de Garde. De reden dat er geen mannelijke heksen gekozen zijn voor dit onderzoek is omdat dit het gender vraagstuk aanzienlijk zou verbreden. Dit valt buiten de scope van deze scriptie.

Met Limbricht, Maastricht en Roermond zijn twee steden en een drop vertegenwoordigd in drie verschillende staatkundige en juridische contexten. Dit waren respectievelijk Gulik, Brabant en Gelre. In Limbricht volgde men de *Constitutio Criminalis Carolina*.³⁶ In Maastricht leek men zich te bedienen van de *Criminele Ordonnantien* van Filips II.³⁷ In Roermond bestond te tijden van het proces van Kael Merrie nog geen uitgekristalliseerde vervolgingstraditie maar leek men de *Malleus Maleficarum* te gebruiken.³⁸ Daarmee zijn drie afwijkende vervolgingstradities vertegenwoordigd. De processen vonden plaats in 1581, 1612 en 1674 waardoor ook drie verschillende periodes gerepresenteerd zijn. Hoewel de juridische kaders alsook de periodes niet expliciet bestudeerd zijn in dit onderzoek, vormden ze wel drie afzonderlijke contexten. Juist door die verschillen zijn de overeenkomsten in beleving tussen de drie processen sprekender.

Dit onderzoek heeft drie hoofdstukken waarin telkens één heksenproces centraal staat. Per hoofdstuk wordt één factor uitgelicht die een prominente rol speelt in het dossier. Dit zijn emoties, zoals woede, of factoren die sterk aan emoties gekoppeld zijn, zoals gemeenschapsdrama. De volgorde van de hoofdstukken is louter gebaseerd op mijn werkvolgorde dus er is geen sprake van een noemenswaardige chronologie. In elk proces onderzoek ik de rol van emoties maar dat niet alleen. Het is namelijk lastig om de gevoelslevens van mensen te reconstrueren enkel op basis van summier verhoorverslagen. Emoties worden doorgaans niet expliciet genoemd en kunnen slechts verondersteld worden op basis van bepaalde handelingen, zoals de vermelding van huilen of schreeuwen. Daarom maak ik voor elk dossier een bredere analyse van onder andere relaties, gezondheidsproblemen, geldzorgen, politieke factoren, het weer en andere zaken die het welzijn en de gesteldheid van mensen beïnvloedde. Het grootste deel van mijn analyse gaat dan ook niet direct over emoties maar over zaken die indirecte afspiegelingen zijn van die emoties.

De onderzoeksvraag die aan de basis ligt van het eerste hoofdstuk, waarin Entgen Luiten centraal staat, is toegespitst op gemeenschapsdrama. Aan de hand van haar positie in Limbricht, haar relatie met haar familie en burenruzies, heb ik geprobeerd haar innerlijke leven te reconstrueren. Hier koos ik voor omdat we van Entgen een redelijk uitgebreide geschiedenis hebben van haar

³⁶ Archief De Domijnen Sittard-Geleen, Vrije Rijkshoerlijkheid Limbricht, 1570-1794 (144), inv.nr. 382, Proces Entgen Lujten wegens hekserij met een transcriptie door Margo Muijtjens (1674) folio 80-87.

³⁷ Louis Crahay, *Coutumes de la ville de Maastricht* (Brussel, 1876).

³⁸ Gerard van de Garde en Charlotte Ruijs-Janssen, 'Kroniek van het 'heksenjaar' 1613-1614, *Spiegel van Roermond* (Roermond 2024) 99.

leven in Limbricht. Daaruit is gebleken dat de vrouw en haar wijlen echtgenoot Jacob een slechte reputatie hadden. Dit is tot uiting gekomen in getuigenverlagen, lasterprocessen en de sociale isolatie van Entgen op latere leeftijd. Deze conflicten bleken een zeer bruikbare lens om onderliggende verwijten, loyaliteiten en frustraties te reconstrueren.

Voor het tweede hoofdstuk over Elizabeth Rijthoven heb ik de veertig jaar oude aanbeveling van Ingrid Evers aangehouden en eer als uitgangspunt gebruikt. Dit lag voor de hand omdat Elizabeth afkomstig was van een goede familie waardoor haar persoonlijke eer en die van haar verwanten de hoeksteen vormden van het proces. De overkoepelende onderzoeksvraag heeft te maken met hoe eer en het verlies ervan werd ervaren, alsook hoe eer gebruikt kon worden als sociale valuta in de premoderne maatschappij. De aanklager probeerde Elizabeths eer continu te ondergraven terwijl de advocaten die juist probeerden te verdedigen. De focus op status maar ook wat telt als eervol of eerloos gedrag onthult veel over de morele standaarden die ten grondslag liggen aan heksenbeschuldigingen.

Ten slotte is er hoofdstuk 3 over de Roermondse 'heks' Kael Merrie. Dit hoofdstuk beantwoordt de laatste onderzoeksvraag over wat ik samenvattend de rol van woede in heksenprocessen heb genoemd. Merrie werd vermoord door een menigte die in een emotionele uitbarsting besloot drie vrouwen van het leven te beroven. De casus is hectisch en het dossier beknopt maar juist daaruit blijkt een door emoties gedreven verlies van controle. Een volksgericht vond natuurlijk plaats in een buitenwettelijke context waardoor het aan details ontbreekt. Toch is het veelzeggend dat de verslagen van de moorden op Merrie en de twee vrouwen haastig zijn opgeschreven en aan het dossier zijn toegevoegd. Wat hier gebeurde, was niet het gevolg van voorzichtige overpeinzingen: het was een geweldsexplosie als gevolg van dieper liggende frustraties en angsten.

Om de procesdossiers systematisch te kunnen analyseren, maak ik gebruik van een aantal methoden. Een belangrijke daarvan is de *Listening Guide* van feministische psycholoog Carol Gilligan. Aan de hand hiervan worden teksten laag voor laag geanalyseerd en gecontextualiseerd in de individu en het maatschappelijke en culturele raamwerk van hun bestaan.³⁹ Dit is essentieel omdat in heksenprocessen niet alles is wat het lijkt. Dat kan gaan over simpele, taalkundige zaken, zoals de betekenis van woorden die weliswaar klinken als hun moderne equivalenten maar net een andere definitie hebben. Zelf kwam ik ooit een tekst tegen waarin de auteur opmerkte dat een heks gewurgd werd voor haar verbranding om haar de 'sensatie' te sparen. De auteur interpreteerde 'sensatie' als spektakel en veronderstelde dat het ging over nieuwsgierige toeschouwers. In de realiteit verwees 'sensatie' hier naar lichamelijke sensaties en dus pijn. Er zijn echter ook ingewikkeldere voorbeelden van de context gebonden betekenis van taal. Gevoelens en gedachten die geuit werden, kwamen tot stand in een persoon die op zichzelf een product was van een bepaalde ruimtelijke context. Hierdoor is het dieper analyseren van de lagen in taal van fundamenteel belang om niet de verkeerde conclusies te trekken. Diepgaande analyse is ook nodig om de sporen van emoties te herkennen in teksten waarin emoties zelden expliciet genoemd worden.

Ten slotte maak ik gebruik van een aantal concepten uit de emotionologie om emoties of afgeleiden daarvan grondiger te kunnen analyseren. Hier zal ik op sommige punten in de tekst ook expliciet naar verwijzen. Een belangrijk concept is dat van 'emotionele regimes', zoals bedacht door William Reddy. Emotionele regimes zijn de normen en verwachtingspatronen binnen een cultuur of tijdperiode ten aanzien van emoties. Een hedendaags voorbeeld hiervan is de verwachting dat vrouwen hun verdriet uiten door te huilen terwijl mannen dat niet doen, en de sociale gevolgen wanneer mannen of vrouwen zich niet naar dat regime schikken. In Maaslandse heksenprocessen leek er ook een emotioneel regime te bestaan ten aanzien van huilen, waarbij onschuldige vrouwen geacht werden te huilen omdat heksen daar niet toe in staat waren.⁴⁰ Een ander concept van Reddy is de 'emotive'. Emotives zijn expressies van emotie, doorgaans verbaal,

³⁹ Carol Gilligan en Jessica Eddy, 'The Listening Guide: Replacing Judgement With Curiosity', in: *Qualitative Psychology* (2021), 141-151.

⁴⁰ William Reddy, 'The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions' (Cambridge 2009).

die zowel emoties kunnen oproepen of veranderen bij spreker en toehoorder. Het is een performatieve handeling die veronderstelt dat emotionele uitingen verder gaan dan het communiceren van de eigen innerlijke toestand. Een voorbeeld hiervan is een vermeende heks die haar boosheid uit waardoor de toehoorder vreest vervloekt te zijn, zoals we zullen zien in hoofdstuk 2.⁴¹ Het concept van 'emotionele gemeenschappen', zoals gemunt door Barbara Rosenwein, gaat over het emotionele landschap van groepen mensen, zoals dorpen, kloosters of families. Hierbinnen hanteert men gedeelde taxaties van emoties en emotionele expressie.⁴² Binnen een emotionele gemeenschap kan een regime bestaan dat veronderstelt dat men op bepaalde momenten huilt. Als verdriet op een andere manier geuit wordt dan is toegestaan binnen de marges van de emotionele gemeenschap, kan dat een negatieve reactie oproepen. Afsluitend zijn er de 'emotionele praktijken' van Monique Scheer. Deze gaan over de manieren waarop emoties worden geuit, gehabitueerd en gecontextualiseerd. De emotie als praktijk impliceert dat emoties niet slechts innerlijke ervaringen zijn maar ook gesitueerd zijn in culturele en sociale contexten. Emoties zijn daarmee geen pure fysieke processen maar ook producten van een bepaalde tijd en plaats.⁴³ Dit onderstreept tevens de noodzaak van het gebruik van de voornoemde *Listening Guide*.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Barbara Rosenwein, 'Emotional Communities in the Early Middle Ages' (New York 2007).

⁴³ Monique Scheer, 'Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have A History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion', in: *History and Theory* 51 (2012) 2 193-220.

Hoofdstuk 1: Gemeenschapsdrama en ‘de Heks van Limbricht’

Bij dit hoofdstuk heb ik gebruik gemaakt van het procesdossier van Entgen Luijten. Dit ligt opgeslagen in het archief ‘De Domijnen’ te Sittard en is ook digitaal beschikbaar. Mijn bevindingen berusten enerzijds op mijn eigen gedeeltelijke transcriptie en anderzijds op de volledige transcriptie van Margo Muijtjens uit 2015. Voor diepgaandere informatie over Limbricht en Entgen Luijten heb ik het boek ‘Dossier Entgen Luijten’ van Wim Donners (2022) geraadpleegd.

1.1. De aanloop naar het proces

Afbeelding 7: Kasteel Limbricht omstreeks 1830. Geschilderd door Jobard Frères.

Afbeelding 8: Kasteel Limbricht op 1 februari 2009. Gefotografeerd door Bert Kaufmann.

Op woensdag 18 juli 1674 meldde Entgen Luijten zich bij kasteel Limbricht. Entgen, die eind zeventig moet zijn geweest, zou zichzelf aangeven voor hekserij en daarmee het eerste en enige heksenproces in de heerlijkheid Limbricht beginnen. De aangifte was niet zonder risico: ze zou gevangen worden gezet, mogelijk onderworpen worden aan marteling, en vrijspraak was niet gegarandeerd. De kosten van een heksenproces konden hoog oplopen. Bovendien kon een weduwe in gevangenschap niet werken waardoor armoede een risico was. Dan was er ook nog de mogelijkheid op blijvend letsel ten gevolge van barre leefomstandigheden en foltering, zeker bij oudere verdachten als Entgen.⁴⁴ Menigeen zal zich vandaag de dag dan ook afvragen wat Entgen in hemelsnaam bezielde.

Het is belangrijk te beseffen dat het bestaan van hekserij in premodern Europa een breed geaccepteerde realiteit was.⁴⁵ Er is geen enkele reden om aan te nemen dat de inwoners van Limbricht hier een

uitzondering op vormden – ook Entgen niet. Entgen nam het bestaan van heksen in ieder geval serieus genoeg om omstreeks 1649 zelf een vrouw aan te geven op verdenking van hekserij.⁴⁶ Toen Entgen bij Van Breyll op de stoep stond en om een proces vroeg, verzette ze zich niet tegen het heksengeloof of heksenvervolgingen: ze participeerde erin.

Entgen kampte al decennia met een reputatie voor hekserij. Het oudste bewijsstuk hiervan dateert uit omstreeks 1648. Entgen zou met haar man in de plaatselijke herberg geweest zijn en een pot bier gedronken hebben samen met Gort van Neuss, de herbergier. Na op Gort geproost te hebben, nam deze een slok uit Entgens pot. Hij zou naar eigen zeggen betoverd zijn geraakt, waarna hij

⁴⁴ Kounine, *Imagining the Witch*, 84.

⁴⁵ Levack, *De heksenjacht in Europa*, 67-77.

⁴⁶ Archief De Domijnen Sittard-Geleen, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, 1570-1794 (144), inv.nr. 382, Proces Entgen Luijten wegens hekserij met een transcriptie door Margo Muijtjens (1674) folio 36-37.

langdurig ziek werd en uiteindelijk kwam te overlijden. Hij is nooit zelf naar de autoriteiten gestapt, maar volgens familieleden hield hij tot op zijn sterfbed vol dat Entgen hem betoverd had.⁴⁷ Twintig jaar later, in 1668, vond er een ander incident plaats met een buurtgenoot. Entgen was samen met een groep vrouwen in het veld toen Aleth Bruggen, dochter van Ziets Bruggen en Treincken Schatjans, onwel werd. Het had geregend en de vrouwen hadden beschutting gezocht onder een heg. Maar toen Aleth op probeerde te staan, was ze 'lam en kreupel'. Bij thuiskomst was moeder Treincken langs de deuren gegaan met een verzoek voor brood en zout. Entgen zou aanvankelijk geweigerd hebben maar uiteindelijk alsnog overstag gegaan zijn. Na het nuttigen van het brood met zout knapte Aleth helemaal op.⁴⁸ Entgen werd ervan beschuldigd niet alleen Aleth behekst te hebben, maar ook geaarzeld te hebben met het inwilligen van Treincken's verzoek. Brood met zout was een huis-tuin-en-keukenmiddel tegen beheksing, hetgeen het extra verdacht maakte dat Entgen aarzelde maar ook dat het middel de gewenste werking had.⁴⁹

Verreweg de meeste incidenten waar Entgen de schuld van kreeg, hadden betrekking op veedieren: koeien, schapen en paarden die ziek werden of stierven. Een aantal koeien gaven geen melk meer of gaven slechts slijm en bij één koe kon er van de melk geen boter gemaakt worden. In geen van deze verhalen zag iemand Entgen de dieren daadwerkelijk beheksen: de eigenaar zou in Entgens nabijheid hebben verkeerd of een conflict met haar hebben gehad waarna een of meerdere dieren onwel werden.⁵⁰ In sommige gevallen hoefde Entgen niet eens in de buurt te zijn. Zo werd ze, daags voor de start van haar proces, nog beschuldigd van het doden van het paard van de heer Van Breyll. Het paard, dat plots ziek was geworden, was niet aantoonbaar in contact met Entgen geweest. Toch weerhield dit dorpsgenoten er niet van om met de beschuldigende vinger naar de oude weduwe te wijzen.⁵¹ Zodra iemand een reputatie had voor hekserij, was het moeilijk hiervan af te komen. Voorvallen die normaliter als een onfortuinlijke noodlottigheid werden gezien, zoals ziekte of de dood, konden geherinterpreteerd worden als *maleficium*. Een zichzelf respecterend christen werd geacht zich te verdedigen tegen zulke verdachtmakingen. Entgen probeerde dit dan ook voortdurend en enkele malen kwam het zelfs tot een proces. Zo klaagde ze Ziets Bruggen, de vader van Aleth, aan voor laster. Het proces zou uiteindelijk spaak lopen omdat Ziets de gang van zaken doelbewust vertraagde waardoor de kosten voor Entgen de spuigaten uitliepen en ze zich genoodzaakt zag het proces te staken.⁵² Entgen klaagde ook Arnold Geisssgens aan: deze had Entgen voor heks uitgemaakt en zelfs aangevallen met een stok nadat enkele van zijn dieren overleden. Net als bij de zaak Bruggen, moest Entgen ook hier vroegtijdig stoppen met procederen – waarschijnlijk omdat ze over onvoldoende financiële middelen beschikte.⁵³ Helaas kon Entgen zich niet tegen alle aantijgingen verweren. Menig roddel werd achter haar rug om verspreid. Jutt, de dochter van Hencken Muhlenjans, zou haar voortdurend uitgemaakt hebben voor heks.⁵⁴ Het was voor Entgen dan ook dweilen met de kraan open.

Waarom stond Entgen op woensdag 18 juli 1674 op de stoep bij kasteel Limbricht? Tot op zekere hoogte kunnen we daar alleen over speculeren. We weten in ieder geval dat ze zelf om een proces heeft gevraagd, alle beschuldigingen aan haar adres ontkende en herhaaldelijk vroeg om tortuur en een waterproef.⁵⁵ Het had er alle schijn van dat de oudere vrouw een laatste poging deed om zichzelf te ontdoen van haar slechte reputatie. Jezelf aangeven om af te rekenen met roddelaars

⁴⁷ Ibidem, f.5 en f.83.

⁴⁸ Ibidem, f.3 en f.4.

⁴⁹ Vera Hoorens, *Een ketterse arts voor de heksen. Jan Wier (1515-1588)* (Amsterdam, 2011), 186.

⁵⁰ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 3-9, f. 117-120.

⁵¹ Ibidem, f.22.

⁵² Ibidem, f.82-83.

⁵³ Ibidem, f.9-21.

⁵⁴ Ibidem, f.7.

⁵⁵ Ibidem, f.52.

was niet geheel ongewoon er bestond zelfs een woord voor: *ter purge* gaan. Beschuldigers werden uitgenodigd naar voren te stappen met hun getuigenissen en bewijslast. Deden ze dit niet of bleken de beschuldigingen ongegrond, dan werd de verdachte formeel van alle blaam gezuiverd.⁵⁶ Dit pakte lang niet altijd goed uit. Zo belandde Mechteld ten Ham in 1605 op de brandstapel na enkele maanden eerder haar eigen proces gestart te hebben.⁵⁷

Afbeelding 9: Een standbeeld van Entgen Luijten op het landgoed Kasteel Limbricht, vervaardigd door Marij Heijligers. Eigen foto genomen op 28 mei 2023.

Het is niet geheel ondenkbaar dat Entgens beslissing ingegeven werd door angst voor het lot van haar dochter. In premodern Europa gingen reputaties voor hekserij vaak over van ouder op kind.⁵⁸ Entgen zelf werd ervan beschuldigd een heks als grootmoeder te hebben. Ze ontkende dit en stelde dat ene Griet, een ‘buitenlandse’, door Gort van Neuss omstreeks 1649 beschuldigd was van hekserij. Griet zou tegen Entgen hebben gezegd “wat ik kan, [toveren] kun jij ook”. Entgen zou haar daarop aangegeven hebben bij de heer maar die deed niks met die informatie. Griet zou later naar Keulen vluchten en daar uiteindelijk op de brandstapel belanden. Met Entgen had ze verder niets te maken. De veronderstelde familiale band was daarmee ontkracht maar het blijft niettemin interessant dat de aanklagers het een relevant gegeven vonden. Eigenlijk was hun redenatie zo gek nog niet: als iemand een duivelsaanbidder was, lag het voor de hand dat die persoon kinderen en kleinkinderen overeenkomstig op zou voeden.

Dat Entgens dochter Grietgen Bovendeert ook meegezogen werd in de dorpsroddels, weten we dankzij de vragenformulieren in het procesdossier. Ene Herman Renckens had moeder en dochter ervan beschuldigd samen in zijn weide gezeten te hebben en zichzelf in de gedaante van ganzen te hebben veranderd.⁵⁹ Grietgen maakte zich zorgen over haar moeder en mogelijk ook over zichzelf. Meermaals deed ze bij Entgen haar beklag over de dingen die in het dorp gezegd werden en meer dan eens heeft ze daar ook over gehuild.⁶⁰ Mogelijk zinspeelde Entgen al een tijdje op het starten van een proces met als doel om haar eigen naam en die van haar dochter te zuiveren. De tijd begon echter te dringen want Entgen was zelfs voor moderne begrippen op leeftijd: ze was waarschijnlijk achter in de zeventig maar meende zelf begin tachtig te zijn. In de maand voordat Entgen zichzelf aangaf, overleed haar jongere zuster, Meijken Luijten. Het is niet ondenkbaar dat Entgen haar einde voelde naderen en daarop besloot voor eens en voor altijd af te rekenen met alle geruchten.⁶¹

Toen stierf plotseling het paard van de heer van Breyll en Entgen bevond zichzelf wederom in het middelpunt van speculaties. Dit vond plaats ergens in de week voor ze zichzelf meldde bij het kasteel. Grietgen was afgekomen uit Einighausen om haar moeder te vertellen over het voorval en over het feit dat Entgen volgens buurtgenoten de schuldige was.⁶² De getuigenissen spreken

⁵⁶ Johan Otten, *Duivelskwartier. 1595: heksen, heren en de dood in het vuur* (Nijmegen, 2016) 28.

⁵⁷ Hoorens, *Een ketterse arts voor de heksen*, 381-382.

⁵⁸ Robin Briggs, ‘Emotions and Affect in Lorraine Witchcraft Trials’, in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 137-163, aldaar 148.

⁵⁹ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 7-8.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 40.

⁶¹ Donners, ‘Cold Case. Entgen Luijten’, 80-84.

⁶² ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 6.

elkaar tegen, maar dit gesprek moet plaats hebben gevonden in de 48 uur voorafgaand aan haar arrestatie.⁶³ Mogelijk vreesde Entgen dat dit de laatste druppel was en dat haar tijdsvenster voor een vrijwillige aangifte afliep. Het kwam vaker voor dat vrouwen zichzelf meldden om een eventuele arrestatie voor te zijn. In Roermond in 1581 moest Kael Merrie voor komen op verdenking van hekserij. Daarop kwamen twee vrouwen uit Swalmen naar Roermond om zichzelf vrij te pleiten, vrezend dat Merrie hun namen zou noemen.⁶⁴ Het kon in iemands voordeel werken om proactief te zijn omdat men geacht werd zijn of haar reputatie tot de laatste snik te verdedigen.

Entgens worsteling met haar reputatie gedurende haar leven toont aan hoe belangrijk relaties waren in een dorp als Limbricht. De mate waarin iemand behulpzaamheid en medeleven tentoonspreidde, was een belangrijke graadmeter voor het karakter van die persoon. De inwoners van Limbricht maakten onderdeel uit van een emotionele gemeenschap waarin de vermeende onverschilligheid van een buur als verdacht kon worden gezien. Dat Entgen als buur tekortschoot in de nasleep van Aleths ongeval, werd haar niet in dank afgenomen. Iemands reputatie, vooral die van vrouwen, werd ook beïnvloed door de relatie die de desbetreffende persoon had tot anderen. Voor een vrouw die terechtstond voor hekserij was een reputabele echtgenoot een krachtig verdedigingsmiddel.⁶⁵ Entgen was een weduwe en haar man had bij leven de nodige problemen gehad met de inwoners van Limbricht.⁶⁶ Tijdens een conflict tussen de Limbrichtenaren en Van Breyll had hij, Jacob Bovendeert, de kant van Van Breyll gekozen. Dit had hem een benoeming tot burgemeester opgeleverd. Stas Hamers zou Jacob voor verrader hebben uitgemaakt toen deze poogde Stas' achterstallige belasting te innen.⁶⁷ Hierop klaagde Jacob hem aan voor laster maar het proces zou door het overlijden van Jacob vroegtijdig eindigen.

Behalve dat haar echtgenoot niks voor Entgen kon betekenen tijdens het proces, was er ook nog de foutief veronderstelde familieband met Griet. Deze had een direct verband gelegd tussen Entgen en een veroordeelde heks. Alle beschuldigingen van hekserij aan Entgens adres vonden plaats ná het incident met Griet in 1649.⁶⁸ Dit kan betekenen dat Griet's uitspraak "*wass ich kan, dass kanstu auch*" het startschot was van Entgens lange worsteling met een heksenreputatie. Mogelijk was dit ook wat Entgen bewoog om destijds Griet bij de heer aan te geven: door zichzelf expliciet te distantiëren van een heks, kon Entgen de schade aan haar eigen imago beperken. Deze vrees voor schuld door associatie zou ook kunnen verklaren waarom de eerder genoemde Jutt Muhlenjans Entgen zo vaak en openlijk beschuldigde van hekserij. Zij had immers met Griet in een huis gewoond en had er alle belang bij om de aandacht van haar eigen connectie met de heks af te leiden.⁶⁹

Toen Entgen die bewuste 18 juli 1674 zichzelf meldde op kasteel Limbricht, was dat het resultaat van een lange worsteling met beschuldigingen en roddels van achterdochtige buurtgenoten. Entgen kwam met als doel om zich te ontdoen van een reputatie die mogelijk zijn oorsprong vond in de woorden van Griet, en die inmiddels ook had doorgedrukt op haar dochter Grietgen. De tijd drong voor de bejaarde vrouw omdat ze bijna tachtig jaar oud was maar ook omdat ze mogelijk gearresteerd ging worden. Geld en tijd om roddelaars aan te klagen, was er niet meer. Misschien was ze bang voor een proces dat ze zou verliezen, voor de financiële strop van proceskosten of voor de veiligheid van haar dochter. Voor Entgen was ter purge gaan de laatste strohalm in een strijd die ze na decennia leek te gaan verliezen.

⁶³ Ibidem, f. 40 en f.77.

⁶⁴ Lène Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden* (Amsterdam 1983), 229.

⁶⁵ Kounine, *Imagining the Witch*, 103-105.

⁶⁶ Donners, 'Cold Case. Entgen Luijten', 45-47.

⁶⁷ Wim Donners, "Waren heksen crimineel?" (lezing, Museum van de Vrouw, Echt, 29 mei 2024).

⁶⁸ Donners, 'Cold Case. Entgen Luijten', 83.

⁶⁹ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 36.

1.2. Entgen wordt vervolgd

Met Entgens arrestatie begon het enige heksenproces van Limbricht en het laatste heksenproces binnen de huidige Nederlandse landsgrenzen.⁷⁰ Volgens Wim Donners (2022) is het aannemelijk dat Entgen diezelfde woensdag nog in hechtenis werd genomen. Uit juridische stukken blijkt immers dat Entgen tijdens de eerste hoorzitting werd gevraagd of ze dinsdag 17 juli nog bij haar dochter op bezoek was geweest. Twee dagen later, op donderdag 19 juli, declareerde de jurist Johan Henrich Ritz al kosten voor zijn bezoek aan Limbricht.⁷¹ Aangezien de stukken die aan Entgen geleverd zijn werden afgegeven in 'de kerker van het huis Limbricht' (*in carcere auff dem hauss Limborgh*), kan men ervan uit gaan dat ze daar haar gevangenschap doorbracht.⁷²

Over de omstandigheden waarin Entgen gevangen zat, weten we weinig zeker. Wat we wel weten, is dat dorpsbewoners omstreeks 1650 kasteel Limbricht geplunderd hebben en dat de plunderaars in dezelfde kerker zijn vastgezet. Zij mochten toen bezoek van familie ontvangen en het lijkt erop dat ze ook bedden hadden. Dat laatstgenoemde blijkt uit het feit dat enkele gevangenen bij een ontsnapping lakens aan elkaar knoopten en zichzelf uit hun celraam lieten zakken.⁷³ Tenzij er voor Entgen een uitzondering was gemaakt, kon ze dus in een bed slapen en mocht er bezoek komen. Historisch zijn er zowel voorbeelden van heksen die in relatief humane omstandigheden hun gevangenschap doorbrachten als van heksen die meer dan een jaar in volledig isolement zaten op de vloer van een donkere, vochtige cel. Het onthouden van menselijk contact en comfort diende bij menig heksenproces als psychologische marteling.⁷⁴ Omdat

Afbeelding 10: De vermoedelijke cel waar Entgen Luijten tussen juli en oktober gevangen zat. Eigen foto genomen op 16 juli 2023.

⁷⁰ Evers, *Maaslandse heksenprocessen*, 85.

⁷¹ Wim Donners, *Dossier Entgen Luijten. 'De heks van Limbricht'?* (Sittard 2022) 52.

⁷² ADD, *Vrije Rijkshoerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten* (1674) f. 3-9, f. 117-120.

⁷³ Donners, *Dossier Entgen Luijten*, 51.

⁷⁴ *Ibidem*.

Entgens proces het eerste heksen-proces was van Limbricht, bestond er mogelijk geen protocol voor de gevangenzetting van heksen. De autoriteiten waren onthutst geweest toen Entgen zichzelf had aangegeven en leken hun best te doen om de zaak ordentelijk te laten verlopen. Het valt niet met zekerheid vast te stellen onder welke omstandigheden Entgen haar gevangenschap uitzat

Afbeelding 11: Een van de twee kleine raampjes in Entgen's cel. Deze keken uit op de slotgracht rondom de motte van het kasteel, maar zaten zo hoog in de muur dat Entgen er niet door heeft kunnen kijken. Eigen foto genomen op 16 juli 2023.

maar zelfs een 'normale' gevangen-zetting moet ongelofelijk zwaar zijn geweest. Entgens gedrag in de latere stadia van het proces kan dan ook niet los worden gezien van de emotioneel uitputtende situatie waar ze zich maandenlang in bevond.

De foto op de vorige bladzijde (zie afbeelding 10) is genomen in de kerkers van kasteel Limbricht. Volgens de medewerkers van het kasteel was dit waar Entgen haar laatste weken doorbracht. Het is het enige vertrek dat maar via één doorgang toegankelijk is. Alle andere kamers zijn aan elkaar verbonden en sommige bevatten zelfs trappen naar de bovenwoning. Enkele ruimtes komen direct uit op de keuken – een onwaarschijnlijke locatie voor het gevangenzetten van een heks die ervan beschuldigd werd mensen te hebben vergiftigd. De cel, net als andere

kelderruimtes, werd omgeven door dikke bakstenen muren. Bovendien lag de kelder in de motte van het kasteel en dus deels ondergronds. Dit zal ervoor gezorgd hebben dat het er niet te warm werd in de zomer. Entgen zat hier gevangen tussen juli en oktober 1674, wat regenachtige en relatief koele maanden moeten zijn geweest.⁷⁵ De nabijheid van de keuken met een grote oven waar personeel dagelijks werkte, betekende dat het er waarschijnlijk niet stervenskoud was.⁷⁶ De cel beschikte over twee kleine raampjes aan de bovenzijde van één muur. Dit liet zelfs overdag nauwelijks licht binnen dus het zal dan ook erg donker geweest zijn (zie afbeelding 11).

De snelheid waarmee het proces van de grond kwam, was opmerkelijk. Slechts drie dagen nadat Entgen in hechtenis werd genomen, vond de eerste zitting al plaats.⁷⁷ Dit was niet in kasteel Limbricht maar in het nabijgelegen *panhuys*, een boerderij.⁷⁸ De aanklager, een man genaamd Herman Tacken, had een lijst met 27 vragen paraat met daarin het leeuwendeel van alle beschuldigingen die in de loop van het proces tegen Entgen geuit zouden worden.⁷⁹ Entgen beantwoordde de vragen ter plekke, in het bijzijn van schout en schepenen. Ze ontkende alle aantijgingen maar weigerde een advocaat in de arm te nemen, hoewel dat wel geadviseerd werd. "Die kan mij niet helpen", stelde ze.⁸⁰

Nog opvallender is dat Entgen vroeg om onderworpen te worden aan de waterproef.⁸¹ Hierbij werd een beschuldigde met gebonden handen en voeten in water gegooid. Ging de persoon onder, dan was dat een teken van onschuld en volgde in theorie vrijlating. Bleef zij drijven, dan duidde dat op schuld en kon het snel gaan: sommige heksen waren nog doorweekt toen ze in gereedheid

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Lujten (1674) f. 9.

⁷⁸ Donners, "Waren heksen crimineel?"

⁷⁹ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Lujten (1674) f. 3-8.

⁸⁰ Ibidem, f. 12.

⁸¹ Ibidem, f. 38.

werden gebracht voor hun executie. Anderen werden diezelfde dag nog op de pijnbank gelegd om een bekentenis los te weken, de kerst op de taart van een veroordeling.⁸² Ondanks de risico's op verdrinking werd er door verdachten met enige regelmaat om een waterproef gevraagd.⁸³ Dit is wederom een indicator dat in elk geval een deel van de bevolking de werking van het middel onderschreef. De proef was echter controversieel, werd al vroeg veroordeeld door de kerk en in de zuidelijke Nederlanden in 1595 formeel afgeschaft.⁸⁴ Toch zouden vrouwen nog lang om de waterproef blijven vragen, zo ook Entgen, wiens verzoek niet werd ingewilligd.⁸⁵

Behalve de waterproef, vroeg Entgen ook om een verhoor door de scherpreechter, oftewel tortuur.⁸⁶ Dit zal vanuit hedendaags perspectief onbegrijpelijk zijn en het verbaast dan ook niet dat de populaire misvatting dat Entgen marteling is opgelegd hardnekkig standhoudt bij het bredere publiek. Het gebruik van tortuur werd in premodern Europa gerechtvaardigd door het geloof dat lichaam en ziel een geheel vormden.⁸⁷ Een onschuldig persoon zou in theorie de innerlijke kracht moeten bezitten om marteling te doorstaan. Een heks, geplaagd door een slecht geweten en met een ziel verzwakt door haar relatie met de duivel, zou uiteindelijk bezwijken. Het lichaam moest dan ook dusdanig toegetakeld worden dat het de waarheid zou onthullen.⁸⁸ Dat dit geen waterdicht systeem was, wist men toen natuurlijk ook al. Behalve het feit dat onschuldigen konden sterven tijdens marteling, was er ook het besef dat men door angst en pijn wel degelijk valse bekentenissen af kon leggen. De *Constitutio Criminalis Carolina*, een in 1532 uitgevaardigde wettekst, legde martelpraktijken aan banden. Zo mocht men alleen overgaan tot marteling wanneer er zodanig bewijs was tegen de beschuldigde dat louter de bekentenis ontbrak. Ook telde een bekentenis alleen maar als deze daags na de marteling onder 'normale' omstandigheden bevestigd werd.⁸⁹ Het spreekt voor zich dat niet iedereen zich hier iets van aantrok maar in grote delen van Nederland gold de Carolina gewoon als richtlijn.⁹⁰ In Limbricht wordt er zelfs expliciet naar de Carolina verwezen wanneer Entgens verzoek tot scherpverhoor wordt afgewezen op grond van onvoldoende bewijs.⁹¹

Dat Entgen zelf vroeg om een waterproef en scherpverhoor, stuit op weinig begrip bij de mensen die haar zaak eeuwen later bestuderen. Deze procedures waren niet zonder risico en martelingen in het bijzonder waren brutaal en konden leiden tot onherstelbare verminking en zelfs de dood.⁹² Het verzoek verraadt dat Entgen geloofd moet hebben in de validiteit van deze middelen, zoals velen in deze tijd. Tortuur en godsoordelen werden niet van bovenaf opgelegd aan een gefrustreerde en beter wetende menigte maar waren het resultaat van een samenleving die de noodzaak van zulke middelen begreep en onderschreef. Het kwam vaker voor dat verdachten van zware misdrijven vroegen om een waterproef of scherpverhoor.⁹³ Meewerken aan het bewijzen van je eigen onschuld was gunstig voor je imago en was een manier om de druk terug te leggen bij de aanklager.⁹⁴ Het is waarschijnlijk dat Entgen een rotsvast geloof had in haar onschuld en tot op

⁸² Otten, *Duivelskwartier*, 290.

⁸³ *Ibidem*, 294-300.

⁸⁴ Lène Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden* (Amsterdam 1983) 196-197.

⁸⁵ Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij', in: Marijke Gijswijt Hofstra en Willem Frijhoff (red.), *Nederland Betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1987), 256-279, aldaar 277.

⁸⁶ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luitjen (1674) f. 38.

⁸⁷ Rita Voltmer, 'The Witch in the Courtroom: Torture and the Representations of Emotion', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 97-116, aldaar 104.

⁸⁸ *Ibidem*, 100.

⁸⁹ John H. Langbein, *Prosecuting Crime in the Renaissance: England, Germany, France* (Cambridge 1974), 259-308.

⁹⁰ Volmar Delheij, *Hekserij en Heksenprocessen geplaatst tussen Kerk en Volk op het Gebied der huidige Provincie Limburg. 1522 – 1674* (Nijmegen, 1983).

⁹¹ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luitjen (1674) f. 80-87.

⁹² Otten, *Duivelskwartier*, 78-81.

⁹³ Evers, *Maaslandse Heksenprocessen*, 66-67.

⁹⁴ Robert Bartlett, *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal* (Oxford 1986) 15.

zekere hoogte hoop had dat een waterproef en scherpverhoor dit snel konden aantonen. De oudere vrouw had in het verleden wel vaker geprocedeerd tegen beschuldigingen van hekserij en had veel tijd en geld verloren aan geëmmer met advocaten en ellenlange verhoren.⁹⁵ Alles wijst erop dat ze dit proces zo snel mogelijk achter zich wilde laten.

1.3. Vetes en oud zeer

Entgen Luijten werd op 18 juli in hechtenis genomen en nog geen 24 uur later arriveerde jurist Johan Ritz. Deze schreef voor Herman Tacken de 27 vragen op die gebruikt werden tijdens de eerste zitting op 21 juli 1674.⁹⁶ Opvallend is dat deze vragen het leeuwendeel van alle beschuldigingen aan Entgens persoon bevatten, terwijl er op dat moment nog geen getuige gehoord was. Hoe bracht Tacken de stukken zo snel in gereedheid, en hoe kwam hij aan al deze kennis? Het is goed mogelijk dat de zaak al langer voorbereid werd. Dit zou aansluiten bij de theorie dat Entgen zichzelf had aangegeven omdat ze een arrestatie. Tacken was mogelijk bekend met de dorpsroddels omdat hij jaren eerder werkzaam was geweest als koster. In die capaciteit had hij midden in de Limbrichtse gemeenschap gestaan.⁹⁷

Belangrijker nog was Tackens verleden als advocaat. Hoewel het in de processtukken niet direct naar voren komt, onthullen de archieven van de Limbrichtse schepenbank dat Herman Tacken eerder Ziets Bruggen bijstond in het reeds genoemde lasterproces van Entgen.⁹⁸ We weten dat dit proces spaak liep nadat dit willens en wetens vertraagd werd om de financiële druk op Entgen op te voeren en het was hoofdzakelijk Tacken die daarvoor verantwoordelijk was. Hij trad op voor Ziets Bruggen zonder officiële aanstelling en dus ook zonder betaald te worden: iets dat helemaal niet mocht. De schepenbank decreeteerde Tacken dan ook om zich officieel als advocaat op te werpen of anders terug te treden. Tacken bleef de gang van zaken frustreren door niet of laat te reageren en zowel hij als Bruggen kwamen regelmatig niet opdagen bij zittingen. Tacken stelde dat de zaak helemaal niet geldig was omdat Entgens advocaat niet correct zou zijn aangesteld. Ironisch, omdat daar aantoonbaar geen sprake van was terwijl Tacken zelf zonder officiële aanstelling opereerde. Uiteindelijk weigerde Tacken zich formeel te laten aanstellen en verzocht de schepenbank om hem niet meer over de zaak lastig te vallen. Frappant is dat hij niet lang daarna Entgen een aanklacht overhandigde waarin hij optrad namens de heer als *fiscalischer Anwalt*, oftewel aanklager. Dit kan een onfortuinlijk toeval zijn geweest of een doelbewuste handeling van Tacken om Entgen verder in het nauw te brengen. De vrouw was nu in twee rechtszaken verwickeld, waarvan één al maanden voortsleepte: een duur grapje voor een weduwe van simpele komaf. Toen verscheen Tacken ineens weer ten tonele aan de zijde van Ziets Bruggen. Hij beweerde opnieuw dat Entgens aanklacht niet geldig was omdat haar advocaat incorrect was aangesteld en eiste dat zij een boete betaalde. Er was inmiddels een jaar verstreken. We weten dat Entgen in deze fase van haar leven financieel worstelde omdat ze rogge van de Armen ontving. Mogelijk was dit ook de reden om haar aanklacht in te trekken.⁹⁹

Wanneer men het bovenstaande in ogenschouw neemt, is het moeilijk om Tackens optreden als aanklager in Entgens heksenproces als iets anders dan onredelijk te beschouwen. Hij beschuldigde Entgen ervan zich nooit verdedigd te hebben tegen aantijgingen van hekserij en beweerde dat ze Ziets met laster liet weggemen. Behalve dat Tacken zelf beter wist, was het een

⁹⁵ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 49-50 en 117-120.

⁹⁶ Donners, *Dossier Entgen Luijten*, 55.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem, 65-69.

Afbeelding 12: Een portretbeeld van Entgen Luyten, geplaatst bij Kasteel Limbricht in 2022 door Entgen's nabestaanden. De beeltenis is een combinatie van de gezichten van Entgen's familie. Eigen foto genomen op 28 mei 2023.

riskante juridische zet: de schepenbank bestond immers uit grofweg dezelfde leden die ook Entgens lasterproces bijwoonden en zij zullen de leugen van Tacken hebben doorzien. Bovendien beweerde hij nu dat Ziets Entgen wel degelijk heks genoemd had, terwijl hij zijn voormalig cliënt eerder tegen die aantijging verdedigde. Tacken probeerde misbruik te maken van de wijdverspreide norm in premodern Europa dat een verdachte actief moest meewerken aan het bewijzen van diens onschuld.¹⁰⁰ Een eervol en zichzelf respecterend christen zou nooit toestaan dat diens reputatie bedoezeld werd door valse beschuldigingen. Tacken pretendeerde dat Entgen dit niet of onvoldoende gedaan had. Entgen verweerde zich op haar beurt door te zeggen dat ze het proces had moeten staken uit financiële nood. Tacken, die dit natuurlijk wist, maakte kenbaar niet onder de indruk te zijn.¹⁰¹ Hij stelde dat geld geen enkele rol mocht spelen als het aankwam op het verdedigen van de eigen eer.¹⁰² Tackens beschuldiging zou uiteindelijk uit de lucht geschoten worden door de Sittardse

jurist Nicolaas Helgers, die extern was ingeschakeld om advies te geven. Hij zou stellen dat Entgen zichzelf wel degelijk had verdedigd en beschuldigde Ziets Bruggen van het frustreren van de rechtsgang, waarover later meer.¹⁰³

De uiteindelijke *klaglibel* (aanklacht) tegen Entgen kende maar liefst 31 artikelen.¹⁰⁴ De meeste daarvan lagen in het verlengde van de 27 vragen zoals opgesteld ter voorbereiding van de eerste zitting. Opvallend was dat er ondertussen nog steeds geen getuigen gehoord waren en de meeste beschuldigingen waren niet meer dan een herformulering van dorpsroddels in juridisch jargon. Ook werden er opvallend veel aannames gedaan. Zo constateerde artikel 27 dat een koe van Thomas Welschen geen normale melk meer gaf, met als eerste aanname dat deze dus behekt was en met als tweede aanname dat niemand minder dan Entgen dit gedaan moest hebben.¹⁰⁵ Nu gebeurde het vaker dat een ziek dier zonder concrete aanleiding werd afgeschoven op een heks. Het vreemde was echter dat Welschen zelf nooit te kennen heeft gegeven Entgen te verdenken. Deed hij dit wel, dan stond het in ieder geval niet in de stukken. Mogelijk baseerde Tacken zich op een dorpsroddel. Het valt echter ook niet uit te sluiten dat dit zijn eigen veronderstelling was. Tackens optreden in het proces toont immers aan dat de man er niet voor schroomde onorthodoxe methoden aan te wenden om de schepenbank van Entgens schuld te overtuigen.

¹⁰⁰ Kounine, *Imagining the Witch*, 53-54.

¹⁰¹ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luyten (1674) f. 49.

¹⁰² Ibidem, 89.

¹⁰³ Ibidem, 74-87.

¹⁰⁴ Ibidem, 15-52.

¹⁰⁵ Ibidem, 21.

Zo snel als het proces van start kwam, zo traag verliep het in de periode daarna. Pas een kleine maand na Entgens arrestatie werden de eerste getuigen gehoord, namelijk op 13 augustus.¹⁰⁶ Opvallend is dat van de tien getuigen er negen vrijwel niets konden toevoegen aan de roddels waarop de *klaglibel* zich baseerde. De meest uitgesproken getuigen konden slechts bevestigen van Entgens reputatie op de hoogte te zijn. Voor een deel was dit te wijten aan de manier waarop Tacken zijn artikelen geformuleerd had: hij stelde geen open vragen en gaf de getuigen geen aanleiding om met harde beschuldigingen te komen. In plaats daarvan vroeg hij Reiner Hermans of het klopte dat bij hem twee koeien stierven, hetgeen de 42-jarige bevestigde. Het enige waar Tacken in slaagde, was het inventariseren van de ellende die zich in Limbricht had voltrokken zonder een directe connectie met Entgen te bewerkstelligen.¹⁰⁷

Mogelijk verwachtte Tacken veel van getuigen als Aleth Bruggen, die direct door Entgens toedoen beschadigd zouden zijn. Aleth was immers ooit door Entgen verlamd geraakt, zo ging het verhaal. Het meisje weigerde echter dit te bevestigen bij de schepenbank. Ze zei van de roddels gehoord te hebben maar er zelf onvoldoende vanaf te weten. Aleth had geen idee waar ze die dag zo ziek van werd. Men werd in premodern Europa wel vaker onwel zonder direct te weten waardoor dit kwam en Aleth was om onbekende redenen niet bereid de schuld in Entgens schoenen te schuiven. Een andere belangrijke getuige was Echtgen Schragen, de weduwe van Gort van Neus. Zij getuigde samen met haar zwager, Peter van Neuss. Misschien verwachtte Tacken een wraakzuchtige weduwe die maar al te graag wilde getuigen tegen de vrouw die volgens Gort verantwoordelijk was voor zijn dood. Dat deed ze echter niet. Echtgen zei dat Gort inderdaad uit de bierpot van Entgen had gedronken en op zijn sterfbed nog beweerde door haar vergiftigd te zijn. Of het verhaal ook klopte, durfde ze niet te zeggen. Mogelijk was Echtgen zo voorzichtig omdat Gort bij leven wel vaker vrouwen van hekserij betichtte. Zo sloeg hij 25 jaar eerder Griet een gat in het hoofd omdat hij meende dat zij een heks was en dat ze hem betoverd had.¹⁰⁸

Een van de interessantere getuigen was Ziets Bruggen, vader van Aleth en tegenpartij in Entgens lasterproces. Het moet voor Ziets vreemd zijn geweest dat zijn voormalig advocaat van hem wilde horen dat Entgen een heks was terwijl ze die aantijging zes jaar eerder nog wilden inslikken. We kunnen alleen gissen wat Ziets' gedachtenproces was maar weten wel dat hij ontkende die woorden ooit gesproken te hebben.¹⁰⁹ Hij had geluk gehad toen Entgen het lasterproces liet vallen en wilde mogelijk geen problemen riskeren door toe te geven dat hij Entgen destijds inderdaad een heks noemde. Een andere mogelijkheid is dat hij, nu puntje bij paaltje kwam, het emotioneel moeilijk vond om Entgen een heks te noemen aangezien haar leven op het spel stond. De huiver van buurtgenoten om eerder geuite beschuldigingen voor de schepenbank te herhalen, zien we vaker bij heksenprocessen. Men vond het moeilijk zo een belastende verklaring af te leggen die daarna niet meer veranderd kon worden. Als ze niet helemaal zeker van hun zaak waren, kon het idee een buurtgenoot definitief te beschuldigen overweldigend zijn.¹¹⁰ Soms waren getuigen ook bang: bang om familieleden van de heks te schaden of om de woede van de heks over zich af te roepen. Indien Entgen een scherpverhoor doorstond en vrij werd gesproken, zou ze wraak kunnen nemen op haar beschuldigers.¹¹¹

De getuigen brachten de schepenbank in een lastige positie. Enerzijds bevestigden ze Entgens reputatie, hetgeen zeer serieus genomen werd in premoderne heksenprocessen, maar anderzijds lieten ze na deze verder te onderbouwen. De meeste Limbrichtenaren wisten eenvoudigweg niets belastends te vertellen over de vrouw en kwamen niet verder dan het herhalen van dorpsroddels.

¹⁰⁶ Donners, *Dossier Entgen Luijten*, 71-74.

¹⁰⁷ ADD, Vrije Rijkshoerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 54-65.

¹⁰⁸ Donners, *Dossier Entgen Luijten*, 71-74.

¹⁰⁹ ADD, Vrije Rijkshoerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 61.

¹¹⁰ Kounine, *Imagining the Witch*, 53.

¹¹¹ Briggs, 'Emotions and Affect in Lorraine Witchcraft Trials', 146.

Volgens wettelijke richtlijnen was een slechte reputatie weliswaar problematisch maar onvoldoende voor een veroordeling.¹¹² Aangezien Entgen ook geen bijval kreeg van buurtgenoten, kon de schepenbank haar niet vrijlaten. Ongetwijfeld hoopte de schepenbank deze impasse te doorbreken tijdens de zitting van 22 augustus. Entgen werd gevraagd te reageren op de getuigenissen van haar burens en kreeg wederom de mogelijkheid aangeboden om een advocaat in de arm te nemen. Ze herhaalde absoluut niet tegen de heer te willen procederen en dus geen advocaat nodig te hebben. Verder zei ze niets van hekserij te weten en bood ze de schepenbank wederom de mogelijkheid haar in het water te werpen of te folteren.¹¹³

Er is door andere auteurs die over dit onderwerp schreven wel eens geopperd dat Entgen niet bij haar volle verstand was toen ze verzocht om de waterproef en scherpverhoor.¹¹⁴ Ze zou niet geweten hebben wat de procedures inhielden en in een vlaag van onschuld en onderschatting zich vrijwillig aangeboden hebben. Deze zienswijze is mijns inziens het resultaat van een gebrek aan inlevingsvermogen in Entgen en haar lotgenoten. Vanuit ons hedendaagse perspectief zijn tortuur en godsoordelen iets onzinnigs en barbaars. Het is dan verleidelijk om te veronderstellen slachtoffers van deze methodes daar tegen wil en dank aan onderworpen werden. Men kan nog wel snappen dat Tacken, die Entgen overduidelijk uit de weg wilde ruimen, de vrouw aan op de pijnbank wilde hebben. Dat Entgen bereid was hieraan mee te werken, valt voor menigeen niet te bevatten. Het kwam echter vaak voor in de lange geschiedenis van heksenprocessen dat verdachten zelf vroegen om een zulke middelen. Veel van die voorvallen geven geen enkele aanleiding om aan te nemen dat men onvoldoende op de hoogte was van de risico's. Entgen woonde weliswaar in het stille Limbricht maar was niet wereldvreemd: in de regio kwamen vaker processen voor en Entgen heeft ook in Geleen en Valkenburg gewoond. In de periode dat Entgen in Valkenburg woonde, vonden er overigens twee processen plaats.¹¹⁵ De waarschijnlijke verklaring is dat Entgen prima wist welk risico ze nam en dit met angst trotseerde omdat ze het zag als haar enige uitweg. In plaats van Entgens motivaties om te buigen naar iets dat makkelijker te verkroppen is voor onze hedendaagse sensibiliteiten, moeten we ons inleven in de omstandigheden die deze vrouw bewogen een besluit te nemen dat voor ons niet te bevatten valt. Entgens motivaties kwamen tot stand in een context waarbinnen de angst voor een veroordeling groter moet zijn geweest dan de angst voor middelen die vrijspraak kon bewerkstelligen.

1.4. Juridisch advies en een exorcisme

Tacken leek tijdens de zitting van 10 september volledig onbewust te zijn van de zwaktes in zijn pleidooi. Hij vond de getuigenverklaringen dusdanig belastend dat hij al zijn artikelen bewezen achtte. Wat hem betrof, kon er overgegaan worden tot tortuur om een bekentenis los te weken. Aangezien Entgen daar geen enkele weerstand tegen bood en ook geen advocaat in de arm nam, vond Tacken dat ze geen verder mededogen verdiende. Toch moet hij zelf geweten hebben dat zijn pleidooi op losse schroeven stond. De bewijsvoering voldeed immers niet aan de Carolina's standaard voor scherpverhoor en hij bediende zichzelf dan ook rijkelijk van andere auteurs en wetteksten.¹¹⁶ De schepenbank vond het niet voldoende. Diezelfde dag nog vroegen ze officieel advies van een onafhankelijke rechtsgeleerde.

Het oog valt op de 27-jarige Sittardse jurist, Nicolaas Helgers. Deze keuze zou eeuwen later nog tot veel discussie leiden onder historici, want hoe onafhankelijk was Helgers? Hij was praktisch

¹¹² Robert Thurston, *The Witch Hunts. A history of the witch persecutions in Europe and North America* (New York 2013) 219.

¹¹³ Donners, *Dossier Entgen Luijten*, 74-75.

¹¹⁴ Donners, "Waren heksen crimineel?"

¹¹⁵ Nationaal Heksenmonument, 'Slachtoffers van de heksenvervolgingen in Nederland', <https://www.nationaalheksenmonument.nl> (18 juli 2024).

¹¹⁶ Donners, *Dossier Entgen Luijten*, 75-76.

een jongen van om de hoek en de schout en schepenen waren bekenden van zijn moeder. Bovendien kenden ze Nicolaas Helgers uit het juristenmilieu. We weten dat Helgers voor het proces minstens één keer een wijntje heeft gedronken met de secretaris van de Limbrichtse schepenenbank en twee bij het proces betrokken juristen.¹¹⁷ Als 27-jarige was Helgers weliswaar jong maar niet te jong voor de functie, zeker niet in het Maasland van 1674. Hij had geen ervaring op dit soort dossiers maar dat gold voor alle betrokkenen. Wim Donners (2024) stelde tijdens een lezing dat Helgers mogelijk was gekozen omdat hij makkelijk te beïnvloeden was.¹¹⁸ Het verzoek om onafhankelijk advies zou door zelfbelang ingegeven zijn aangezien een eventuele veroordeling bevestigd moest worden door het hof in Düsseldorf. De schepenenbank maakte zich zorgen dat de hogere rechters korte metten zouden maken met de argumentatie van Tacken. Helgers was nodig om de veroordeling waterdicht te maken.

Er valt iets voor te zeggen. Indien de schepenen écht een onafhankelijk oordeel wilden, hadden ze juristen uit Maastricht, Roermond of zelfs Düsseldorf kunnen vragen. Die woonden niet alleen verder weg maar hadden ook meer ervaring met heksenprocessen. Het is belangrijk te onthouden dat de juridische cultuur indertijd een lagere mate van onafhankelijkheid goedkeurde dan tegenwoordig gebruikelijk is. Het Sittard van 1674 had om en nabij 2000 inwoners – minder dan menig hedendaags dorp. De stedelijke elite die juristen voortbracht, was een klein, gesloten systeem waarin connecties erg belangrijk en zelfs onvermijdelijk waren. De kans dat schepenenbanksecretaris Wundtartz een jurist had kunnen inschakelen die niet bekend was bij zijn collega's in Limbricht was erg klein. Het aanstellen van Helgers overschreed geen wet of gebruik en zal geen voorhoofden hebben doen fronzen. Met het inschakelen van een juridische expert volgde de schepenenbank simpelweg een aanbeveling uit de Carolina.¹¹⁹ Hoewel het inderdaad zo was dat de tenuitvoerlegging van de doodstraf bevestigd moest worden door het hof in Düsseldorf, is het nog maar de vraag of een bevriende jurist dit proces kon vergemakkelijken. De Limbrichtse schepenenbank was gebaat bij een inhoudelijk sterk advies en geen vriendendienst als het wilde dat het vonnis overeind bleef.

Met de aanstelling van Nicolaas Helgers bereikte het proces opnieuw een impasse. Weken streken voorbij terwijl de jurist de zaak bestudeerde en zijn advies optekende. Toen gebeurde er iets onverwachts: op woensdag 3 oktober, nog voor Helgers een laatste hand aan zijn advies kon leggen, vond er een nieuwe zitting plaats. Tacken diende een drietal vragen in. Een bezorgde gerechtsbode had bij een bezoek in de kerker Entgen in een angstaanjagende staat aangetroffen. De vrouw had haar mond scheef getrokken, haar ogen naar achteren gerold waardoor alleen het wit zichtbaar was en gehuild als een kat. Op een ander moment zou Entgen de bode verteld hebben dat de duivel bij haar kwam als zij hem riep en dat deze zo stonk dat ze ervan achterover viel. Ook kwam "*der bosse gheist*" in haar oren. De vrouw zou geklaagd hebben dat haar schaamstreek gezwollen was, een teken dat ze seks had gehad met de duivel.¹²⁰ Ten slotte zou ze tijdens haar episode iets naar de gerechtsbode geroepen hebben. Volgens de meeste transcripties zou het "wauber" "wauber zijn geweest, een woord waar vooralsnog niemand de vertaling van kent.¹²¹ Het is echter mogelijk dat men de 'w' uitsprak als een 'z' wat zou betekenen dat Entgen "zauber" "zauber" riep (zie afbeelding 13). 'Zauber' zou, gezien de overeenkomsten met Duits, iets als 'tovenaar' of 'toveren' kunnen hebben betekend.

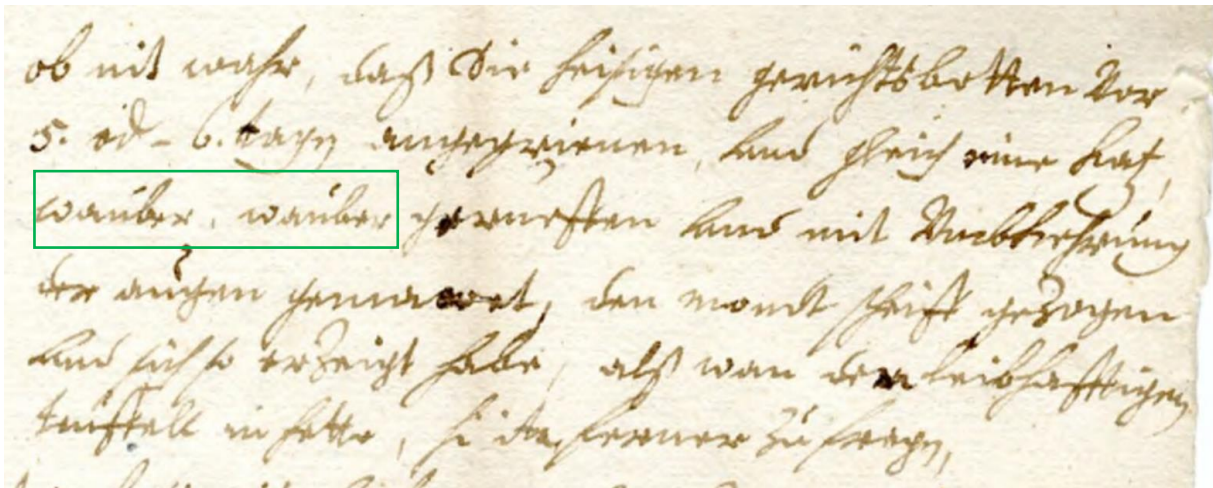
¹¹⁷ Ibidem, 78-79.

¹¹⁸ Donners, "Waren heksen crimineel?"

¹¹⁹ Joy Wiltenburg, 'The Carolina and the Culture of the Common Man: Revisiting the Imperial Penal Code of 1532', *Renaissance Quarterly*, 53 (2000) 3, 713-734.

¹²⁰ ADD, Vrije Rijkshoofdelijkheid Limbricht, Proces Entgen Luyten (1674) f. 1-2.

¹²¹ Archief De Domijnen Sittard-Geleen, Vrije Rijkshoofdelijkheid Limbricht, 1570-1794 (144), inv.nr. 382, Proces Entgen Luyten wegens hekserij, origineel (1674) folio 1.

Afbeelding 13: Een fragment uit het dossier waarin Tacken zijn vijfde vraag stelt. “ ob nit wahr, dass sie heisigen gerichtsbotten vor 5 oder 6 tagen angegrienen und gleich eine katz, zauber, zauber gerueffen und mit umbkehrung der augen gemawet, den mondt scheiff gezogen und sich so erzeigt habe, alss wan der leibhafftigen teuffell in hette, si ita, ferner zu fragen, ”.

Tacken zal gemeend hebben dat dit eindelijk de doorbraak was waar hij zo lang op wachtte. Tijdens de zitting van 3 oktober voelde hij Entgen aan de tand over haar vreemde gedrag de belastende uitspraken die ze tegen de gerichtsbode gedaan had. Entgen bevestigde de bode meerdere malen verteld te hebben dat ze door de duivel bezeten was. De ‘boze geest’ kwam inderdaad in haar oren en zelfs, wanneer ze erom vroeg, in haar keel. Dat was voor het eerst drie weken eerder gebeurd. Toen vroeg Tacken of de duivel Entgen ook geholpen had om de ramen van haar cel kapot te slaan. Entgen zei van niet. Ze voegde daaraan toe dat de duivel haar niet in zijn macht had. Op de vraag of ze ook seks had met de duivel antwoordde Entgen ontkennend. Haar rechter bil – niet haar schaamstreek – was gezwollen geweest van het vele liggen. De vrouw gaf wel toe dat de vreemde episode had plaatsgevonden en dat ze inderdaad “zauber” “zauber” geschreeuwd had. Tacken vroeg of dat niet een duidelijk teken van hekserij was. Entgen vond van niet. Daarop besloot Tacken zijn verhoor en vroeg Entgen of de paters van Maaseik konden komen om een exorcisme uit te voeren.¹²²

Het verhoor van 3 oktober levert de nodige hoofdbrekens op. De episode van Entgen leest als iets uit een film. De dikwijls gekoesterde visie dat het heksengelooft een door de kerk opgelegde superstitie was, laat geen ruimte voor oprechte uitingen van en deelnames aan dit geloof zoals die van Entgen. Zelfs als Entgen psychiatrische klachten had ervaren, was het veelzeggend dat dit zich uitte binnen de contouren van het premoderne begrip van de duivel en duivelsbezitting. Ongeacht de oorzaak van de episode, is het aannemelijk dat zowel zij als Tacken dit zeer serieus namen. Haar beslissing om ter purge te gaan, de bereidheid een waterproef of scherpverhoor te ondergaan en de episode in haar cel toonden Entgen als een uitdrager van het heksengelooft. De volgende vraag is waarom Entgen zich die bewuste dag zo gedroeg en waarom ze haar contact met de duivel herhaaldelijk bevestigde voor de bode. Historici die eerder over dit proces schreven, hadden de neiging om de episode toe te dichten aan psychiatrische klachten. Dat was ook niet ten onrechte: hoewel woorden als ‘psychose’ nog niet bestonden, ervoer men wel symptomen die in de moderne tijd als zodanig bestempeld zouden worden.¹²³ Uiteraard zijn veel psychische ziektes een tijdgebonden mengelmoes van gedachtes, emoties en de vocabulaire om deze te omschrijven. Dat wil echter niet zeggen dat mensen geen lichamelijke klachten konden ervaren die consequent op een bepaalde manier tot uiting kwamen, zoals bij aandoeningen als schizofrenie en epilepsie. De realiteit is dat Entgen drie maanden alleen in een zeer donkere cel

¹²² ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luyten (1674) f. 72.

¹²³ Sarah Ferber, ‘Psychotic Reactions? Witchcraft, the Devil and Mental Illness’, in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 231-245.

zat met weinig aanspraak of comfort. Haar plan om ter purge te gaan en zo een lang en slepend heksenproces te voorkomen, was kort na haar gevangenzetting in duigen gevallen. Ze was in haar antwoorden op Tackens vragen te genuanceerd geweest om haar realiteitszin verloren te hebben maar had mogelijk wel een episode ervaren die men vandaag de dag ‘psychotisch’ zou noemen.

Net zoals wij moeite hebben met het blootleggen van intenties hadden mensen in premodern Europa dat ook. De gedachte dat alles blindelings van een religieuze uitleg werd voorzien, is niet helemaal waar. In Den Bosch deed zich in 1605 een situatie voor met een vrouw genaamd Geertrude van Lennich die meende bezeten te zijn door de duivel en schreeuwend uit de plaatselijke kerk verwijderd moest worden. Omstanders hadden diverse verklaringen hiervoor en leken er zelfs meer dan één aan te hangen. Zo werd Geertrude ‘de vallende ziekte’ toegeschreven, een oud woord voor wat wij epilepsie zouden noemen. Ook geloofde men dat de vrouw ‘waanzinnig’ was en niet volledig toerekeningsvatbaar. Gertrude zelf hield vol bezeten te zijn door een demon waardoor ook haar buurtgenoten gedwongen werden hier rekening mee te houden. Men was dus prima in staat om haar uitbarstingen en bekentenissen vanuit meerdere invalshoeken te bekijken.¹²⁴ Dit zal bij Entgen niet anders geweest zijn. Entgen had maandenlang eenzaam in een cel doorgebracht, hetgeen haar mentale gesteldheid geen goed gedaan zal hebben. Dat mensen niet goed reageerden op zulke afzondering, wist men toen ook. Isolatie was bij menig proces toegepast als een vorm van marteling.¹²⁵ Als Entgen inderdaad een zenuwzinking had, verklaarde dat waarom ze haar celraampjes had stukgemaakt. Mogelijk was het een futiele ontsnappingspoging, was ze boos, wanhopig of eenvoudigweg op zoek naar frisse lucht. Een interessante vraag hierbij is op welke manier Entgen zelf betekenis gaf aan deze episode. Het is zeker niet ondenkbaar dat de weduwe haar toestand weet aan possessie door de duivel of een demon, een beangstigende gedachte. Wim Donners sprak in zijn boek ‘Dossier Entgen Luijten’ (2022) het vermoeden uit dat Entgen de hele vertoning in scène zette. Ze had misschien een exorcisme willen afdwingen om een doorbaak in het proces te forceren en hopelijk de doodstraf te vermijden. Als bewijs hiervoor wees Donners naar haar weloverwogen antwoorden op de vragen van Tacken, waar ze genoeg toegaf om een exorcisme te rechtvaardigen maar ver wegbleef bij hekserij en duivelsaanbidding.¹²⁶ Entgen handelde in ieder geval hoe men geacht werd te handelen wanneer de duivel bezit van hen nam.

De Limbrichtse schepenbank zou Entgens verzoek voor een duivelsuitdrijving in de wind slaan. Mogelijk wilden ze het advies van Nicolaas Helgers afwachten alvorens ze nieuwe stappen namen. Het is onbekend wanneer dat advies precies werd aangeleverd. Het ongedateerde stuk noemt 10 september als de laatste zitting die is meegenomen in de overwegingen van Helgers. Het dertien bladzijdes dikke document maakte weliswaar melding van Entgens episode maar het werd verder buiten beschouwing gelaten. In zijn advies maakte de 27-jarige jurist een ijverige indruk. Hoewel hij Entgen zeker niet vrijpleite, viel hij Tacken allerminst bij in zijn poging om de vrouw op de pijnbank te krijgen. Helgers maakte behoorlijk wat woorden vuil aan de werkwijze van Tacken en weet de gefrustreerde procesgang aan zijn gebrekkige manier van ondervragen. Als de schepenbank eentonige bijval had verwacht, had Helgers dat absoluut niet geleverd.

Kort samengevat, maakte Nicolaas Helgers korte metten met de theorie dat Entgen haar naam en reputatie niet verdedigd zou hebben. Hoewel hij de ernst van de verdachtmakingen onderstreepte, vond hij dat ze binnen redelijke grenzen gedaan had wat verwacht kon worden van een vrouw in haar positie. Het waren Ziets Bruggen en diens advocaat Herman Tacken geweest die het proces tientallen jaren eerder hadden laten klappen. Ook veegde Helgers twee van de

¹²⁴ Sonja Deschrijver, ‘Simple and Passionate: The Construction of Insanity in the Southern Netherlands, 1605’, in: Gonzalo Araoz en Isabelle Travis (red.), *Madness in context: historical, poetic and artistic perspectives* (Oxford 2011) 3-14, aldaar 5-6.

¹²⁵ Donners, *Dossier Entgen Luijten*, 51.

¹²⁶ *Ibidem*, 83-85.

beschuldigingen van tafel, namelijk die rond Reiner Hermans en Thomas Welschen. Ze waren te vaag en hadden geen aantoonbare connectie met Entgen. Hij vond de overige casussen wél relevant maar vond dat Tacken onvoldoende had aangetoond dat Entgen terecht verdacht werd. Daarbij hadden de getuigen een schijn van partijdigheid, hetgeen volgens de Carolina verboden was. Toch was het advies van Helgers niet alleen in het voordeel van Entgen: hij liet namelijk na om vrijspraak te adviseren en herbevestigde meermaals de validiteit van het proces. Zo vond hij de arrestatie van Entgen terecht aangezien ze hier zelf om gevraagd had. Ook het feit dat er geen advocaat van rechtswege was aangesteld, iets dat bij andere zaken wel gebeurde, vond hij geen probleem. Sterker nog, hij zei dat Entgen geen advocaat nodig had omdat hij zijn eigen aanstelling voldoende achtte. Afhankelijk van hoe cynisch men dit wil interpreteren, kan men zeggen dat hij zichzelf zag als Entgens verdediger of naliet het belang van een fatsoenlijke advocaat te benadrukken. Helgers' advies luidde niet om Entgen vrij te laten maar om de getuigen terug te laten komen en deze keer gedegen te ondervragen en eventueel nieuwe getuigen te vinden. Ook moest er gekeken worden naar het karakter van de getuigen, of zij zelf rechtschapen en vroom waren, en of zij een relevante voorgeschiedenis hadden met Entgen.¹²⁷

Het advies pakte goed uit voor Entgen, in zoverre dat ze niet naar de pijnbank verwezen werd. Het was ook geen uitgemaakte zaak dat Tacken het soort getuigenverklaring kon bemachtigen dat zou voldoen aan de kwalitatieve eisen van Helgers. Dankzij de Sittardse jurist werd de taak van de aanklager dan ook behoorlijk bemoeilijkt. Toch is het nog maar de vraag of Entgen, die niets van dit alles meekreeg, blij zou zijn geweest met het advies. Ze had ten slotte herhaaldelijk om tortuur gevraagd in de hoop een slepend proces te voorkomen. Dit werd haar nu ontnomen, zonder dat Helgers haar dichter bij vrijspraak bracht. Voor de schepensbank was het in ieder geval een kans om hun zaak te verstevigen. Helgers had alle zwaktes in het pleidooi van Tacken ontbloot, hetgeen de mogelijkheid bood deze tijdig aan te pakken. Ongeacht hun insteek was het advies van Helgers zeker niet nadelig voor Entgen als we vrijspraak op middellange termijn als een goede uitkomst zien. De vrouw was waarschijnlijk verder van huis geweest als de schepensbank blindelings mee was gegaan in de redentie van Tacken.

1.5. Entgens mysterieuze overlijden

Het advies van Helgers zou nooit worden voorgebracht en Entgen zou niet meer de kans krijgen om erop te reageren. Op dinsdag 9 oktober 1674 werd ze dood gevonden in haar cel. Volgens artikel 149 van de Carolina moest het lijk door minstens één schouwarts worden onderzocht onder het toezicht van de rechter, de secretaris en tenminste twee schepenen. Er werden twee artsen uit Sittard ingeschakeld die diezelfde dag nog in de kerker afdaalden met schout en schepens Fierenschatz en schepens Wehrens. Het was ondertussen avond en ze bekeken het lichaam bij kaarslicht. Het is onbekend wie Entgen gevonden heeft en of haar stoffelijk overschot is verplaatst sinds de vondst eerder die dag.¹²⁸ In het dossier staat de omschrijving *“het doodt corpus mit eenen strop van blauw lijnwaet omden hals vast toegedrukt, soo dat den hals boven daer van dicker geswollen was als beneden [...]”*. Iemand had Entgen gewurgd met een blauw koord dat om haar hals was gebonden. Haar nek was boven de strop verdikt.¹²⁹ Het stof had een blauwe striem achtergelaten op haar nek, vermoedelijk een postume bloeduitstorting.¹³⁰ Entgens tenen waren bebloed en er was huid weg, vermoedelijk van het schoppen.¹³¹ De artsen, schout en schepens verlieten toen de cel en lieten het lichaam daar achter. Bij daglicht keerden ze terug om het tafereel nogmaals te bekijken. Een aantal zaken vielen op: de strop had een diepe groef

¹²⁷ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 74-87.

¹²⁸ Ibidem, 89.

¹²⁹ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 94.

¹³⁰ Peter Vanezis, 'Interpreting bruises at necropsy', *Journal of Clinical Pathology*, 54 (2001), 348-355, aldaar 353.

¹³¹ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 94.

gemaakt achter in haar hals, die “seer overgebogen was”. De verdikking van de nek en gelijkmatige druk van de strop op de hals, indiceerde wurging en geen ophanging. De mannen trokken dezelfde conclusie als de avond daarvoor: Entgen Luijten was vermoord. De verklaring werd ondertekend door dokter Gespar Linssens, chirurgijn Mattijas Jacobi, Johan Fierenschatz en Wilgelmen Wehrens.¹³²

Diezelfde dag nog kwam het advies aan van Nicolaas Helgers. Er stond geen datum op en mogelijk is het achteraf pas opgetekend. Wel moet Helgers zijn advies op 9 oktober gecommuniceerd hebben aan de schepbank aangezien zij diezelfde dag een vonnis velden dat op zijn aanbevelingen gebaseerd was. Daar waar Helgers in zijn eerste optreden zich nog voor Entgen opdeed, was daar nu geen sprake meer van. Hij maakte een opsomming van de sporen op haar lichaam zoals de schouwartsen ook deden maar trok een andere conclusie: Entgen had zichzelf overduidelijk van het leven beroofd. Helgers druiste daarmee direct in tegen de bevindingen in het schouwrapport. Kennelijk voelde hij niet de noodzaak om zijn afwijkende conclusie nader te verklaren. Hij ging zelfs een stap verder: het feit dat Entgen zelfmoord gepleegd had, toonde aan dat ze schuldig was. Overmand door een zwaar geweten, zou de vrouw zichzelf hebben verstikt.¹³³ Dat ze met grote kracht was gewurgd, iets waar de oude vrouw niet zelf toe in staat was, liet Helgers koud. Ook de sporen van verzet aan haar voeten werden volledig buiten beschouwing gelaten.

De redenering van Helgers leek mentale acrobatiek maar niet volledig ongebruikelijk. Het kwam vaker voor dat verdachten op mysterieuze wijze in hun cel overleden en van zelfmoord beschuldigd werden, zelfs als de doodsoorzaak dat min of meer uitsloot. Een voorbeeld hiervan was Mett van Asenraai, een vrouw die in 1613 in Roermond terecht stond.¹³⁴ Zij werd na een nachtelijk scherpverhoor dood in haar cel gevonden. Het leek aannemelijk dat de vrouw aan haar verwondingen was bezweken, ware het niet dat haar nek gebroken was. De conclusie luidde: “*de bose vyant hat haer hals gebrocken*”.¹³⁵ Daarmee werd niet letterlijk bedoeld dat de duivel in haar cel gekomen was en haar vermoord had maar dat hij Mett de kracht en de wil had gegeven om dit zelf te doen. De redentatie hierachter was dat de duivel wilde voorkomen dat zijn dienaar zou biechten en gratie van God zou ontvangen. De enige uitweg was de ‘heks’ aanzetten tot zelfmoord.¹³⁶ Gek genoeg, noemde Helgers de duivel niet.¹³⁷ Daarmee liet hij na om te verklaren hoe de bijna tachtig jaar oude vrouw in staat was haar lichaam zo toe te takelen. Of men zich hier binnenskamers tegen verzet heeft, zullen we nooit weten. In principe was het vonnis de schepbank welgevallig want die waren van hun heks af zonder een gang naar Düsseldorf te moeten maken. Het is niet ondenkbaar dat schout en schepenen Helgers geen haar in de weg hebben gelegd.

Met de conclusie dat Entgen zo overmand was door schuld dat ze zichzelf van het leven beroofde, was ze min of meer postuum veroordeeld. Helgers’ stuk sloot af met een aanbeveling over de begrafenis. Volgens de Carolina mocht een misdadiger niet in gewijde grond begraven worden, aldus de jurist. Zijn aanbeveling was om het stoffelijk overschot door de vilder met paarden naar de galg te laten slepen en daar in een naamloos graf te leggen. Men zou zelfs, zo stelde hij, ervoor kunnen kiezen om haar aan de galg te knopen als waarschuwing voor anderen. Dit vond hij echter te ver gaan aangezien Entgen nooit bekend had of officieel schuldig was bevonden.¹³⁸ Een kromme redenering in de ogen van menig historicus, aangezien hij wél concludeerde dat Entgen zelfmoord pleegde omdat ze een slecht geweten had. In principe paste

¹³² Ibidem, 95.

¹³³ Ibidem, 100-102.

¹³⁴ Evers, *Maaslandse heksenprocessen*, 101.

¹³⁵ Jacques Sinninghe, *Limburgsch Sagenboek* (Zutphen 1938) 307.

¹³⁶ Thurston, *The Witch Hunts*, 143.

¹³⁷ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 100-102.

¹³⁸ Ibidem.

Helger's interpretatie van de casus redelijk naadloos binnen de gangbare denkbeelden ten aanzien van zelfmoord in die tijd. Zelfmoord was een ernstige zonde die eerder op afkeur dan compassie kon rekenen. Het gewelddadig scheiden van lichaam en ziel werd gezien als een affront voor God en een verzaking van de verantwoordelijkheid die men had naar zijn of haar gemeenschap. Zelfmoord was een vorm van moord en menigeen dacht dat zelfmoordenaars waren verleid door het kwaad of door de duivel zelf.¹³⁹ Dit paste natuurlijk prima bij het beeld dat men ook had van heksen.

Het frappante aan Helgers' conclusie was dan ook niet zijn interpretatie van zelfmoord als schuldbekenenis maar het feit dat hij de bevindingen van de schouwartsen negeerde. Alle aanwijzingen wezen in de richting van moord. Hoewel we het nooit zeker zullen weten, is het niet ondenkbaar dat Nicolaas Helgers en de schepenbank onder een hoedje speelden. Entgens dood kwam hun goed uit en zelfmoord zou het proces tot een helder eind brengen. Hun zaak was niet sterk genoeg voor een veroordeling maar Entgen was te verdacht om op vrije voeten te komen. Angst voor Entgen of woede onder de Limbrichtenaren kon de schepenbank bewogen hebben met Entgen af te rekenen. Het lijkt in ieder geval onwaarschijnlijk dat iemand in de kerkers van het kasteel kon komen zonder hulp van binnenuit. Hij moet Entgens cel in zijn gegaan en de hoogbejaarde vrouw zal, ondanks het kracht verschil, geschreeuwd en teruggevochten hebben. We weten uiteraard niet hoe zwaar de kerker bewaakt werd en hoeveel mensen zich daar gedurende de dag begaven. Omdat de schout geen enkele aanstalten maakte om het geval te onderzoeken, tasten we volledig in het duister ten aanzien van Entgens laatste momenten. Het lijkt in ieder geval aannemelijk dat meerdere mensen op de hoogte waren van wat zich afgespeeld had in die cel.

Met Helger's rapport, sloot het boek van Entgen Luijten. Er vonden 10 oktober nog twee zittingen plaats waarin het proces werd afgewikkeld. Helgers stelde dat Entgens bezittingen niet geconfisqueerd konden worden omdat ze officieel nooit schuldig bevonden was. Hij benadrukte dat er niet eens genoeg bewijs was voor scherpverhoor, laat staan een veroordeling. Toch vond hij een manier om Entgens schamele erfenis alsnog naar Limbricht te laten gaan: bezittingen mochten namelijk wel geconfisqueerd worden indien een verdachte zelfmoord pleegde om de uitvoering van zijn of haar straf te ontlopen. Dit artikel 135 was hier helemaal niet van toepassing omdat Entgen niet veroordeeld was en dus helemaal geen straf ontdeed. Er was echter niemand die Helgers een haar in de weg legde. Ook niet toen hij stelde dat Entgen zelf het risico had genomen door zichzelf aan te geven en daardoor verantwoordelijk was voor de proceskosten. Een voor ons aparte redenatie gezien het grote belang dat men hechtte aan ter purge gaan. Het resulteerde er in ieder geval in dat de schepenbank de inmiddels forse rekening niet hoefde te betalen. Entgens familie zal, behalve eerverlies, door dit besluit ook enorme financiële schade geleden hebben.¹⁴⁰

Binnen 24 uur na Entgens overlijden was de zaak afgehandeld. Conform het advies van Helgers werd het lichaam naar de galg in Einighausen gesleept, een gehucht vier kilometer verderop. Aangezien dit theatrale transport ongetwijfeld ook voor de bühne gedaan werd, zal de vilder de grote weg centraal door Limbricht genomen hebben. We weten niet op welk tijdstip dit gebeurde en welke Limbrichtenaren de stoet gade sloegen, maar het moet een bruto gezicht zijn geweest. Grietgen woonde zelf in Einighausen en de vertoning zal haar niet ontgaan zijn. Entgen werd niet opgehangen maar belandde wel in een naamloos graf in het galgenveld, een grote schaamte. Dat de vrouw geen biecht heeft kunnen doen en nu in ongewijde grond lag, moet haar nabestaanden

¹³⁹ Vera Lind, 'The suicidal mind and body. Examples from Northern Germany', in: Jeffrey R. Watt (red.), *From sin to insanity: suicide in early modern Europe* (New York 2004) 64-80, aldaar 64.

¹⁴⁰ Donners, *Dossier Entgen Luijten*, 90-94.

ontzettend veel pijn gedaan hebben. Dat betekende in de wereld van Entgen Lujten namelijk eeuwige verdoemenis in het hiernamaals – een zware last om te torsen voor dochter Grietgen, met wie ze ogenschijnlijk een goede relatie had.¹⁴¹

Er is geen bewijs van de exacte locatie van de galg. Bronnen spreken over een veld waar vroeger een paardenkuil was, maar ook die bestaat niet meer. Een mevrouw van in de negentig wees me de plek aan (zie afbeelding 14, 15 en 16). Haar grootmoeder zou haar de exacte locatie van de galg

Afbeelding 14, 15 en 16: Het maaiveld aan de Bergerweg in Einighausen. Eigen foto's genomen op 16 juli 2023.

gewezen hebben: ergens tussen de derde en vierde boom, al stonden die er vroeger natuurlijk niet. Het is de beste aanwijzing die we hebben voor de locatie van Entgens laatste rustplaats.

1.6. Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de beleefwereld van Entgen Lujten onderzocht en gereconstrueerd binnen de context van haar leefomgeving. Hoewel Entgens passieve houding na haar arrestatie weinig inkijk verschafte in haar innerlijke toestand, vond het proces op haar verzoek plaats en probeerde ze het regelmatig verder te escaleren. Meer over Entgen leerden we dankzij getuigenverlagen en de wijze waarop haar buurtgenoten op haar reageerden. Het proces van Entgen Lujten ging gepaard met veel drama: de weduwe van 'verrader' Jacob Bovendeert die ter purge ging, aanklager Tacken die een vete tegen haar uitvocht, een veroordeelde heks die Entgen als mede-heks aanwees, de schepenbank met de handen in het haar en uiteindelijk, naar alle waarschijnlijkheid, moord. Het beeld dat uit de stukken naar voren komt, is dat van een vrouw die volledig buiten haar gemeenschap was komen te staan. Een gerespecteerde echtgenoot had een belangrijke sociale buffer kunnen zijn maar Jacob was bij leven verguisd. Entgen had de gangbare middelen uitgeput om van haar slechte naam af te komen en kon alleen nog ter purge gaan. Het was een wanhoopsdaad, waarschijnlijk ingegeven door de wens haar eigen naam en die van haar dochter te zuiveren.

Sinds het incident met Griet leek het alsof Entgen werkelijk niets meer goed kon doen.

¹⁴¹ Helmut Puff, 'What is a good death? Barbara Dürer, 1514', in: Ute Lotz-Heumann (red.), *A Sourcebook of Early Modern European History. Life, Death and Everything in Between* (New York 2019) 168-170.

Elke koe die geen melk gaf, elk dood paard of ziek varken leek haar in de schoenen geschoven te worden. Zodra iemand eenmaal de naam had een heks te zijn, was het begrip van maleficium abstract genoeg om elk onfortuinlijk voorval te dekken. Het incident met Aleth Bruggen toonde dat Entgens gedrag linksom of rechtsom altijd als maleficium werd bestempeld. Veel beschuldigingen leken weliswaar vergezocht maar dat waren ze niet naar de maatstaven van Entgen en haar tijdgenoten. Hekserij was een emotioneel misdrijf en wat telde waren Entgens slechte bedoelingen. Als Entgen inderdaad Gort had willen beheksen, was de wens om kwaad te doen en nabijheid meer dan voldoende daarvoor.¹⁴² Deze praktische uitwerking van het heksengeloof stond op gespannen voet met de juridische kaders die geboden werden door de *Constitutio Criminalis Carolina*. De Carolina stelde hoge eisen aan de bewijslast voor tortuur en veroordeling: eisen waaraan in menig proces nooit voldaan werd, ook dat van Entgen niet. Dit bracht een vermeende heks in een juridisch niemandsland waar ze niet schuldig kon worden bevonden maar ook niet haar eigen onschuld aan kon tonen, bijvoorbeeld door een scherpverhoor te doorstaan.

Het aantonen van de eigen onschuld om een reputatie in ere te houden, was een belangrijk onderdeel in de premoderne eermaatschappij. Entgen Luijten en haar tijdgenoten leefden in een strikt emotioneel regime als het aankwam op eer, wat wel of niet voldeed als eervol gedrag en hoe men deze eer diende te verdedigen. Het starten van een lasterproces lag voor de hand maar was niet geheel zonder risico: door Ziets Bruggen uit te dagen erkende Entgen in feite de roddels. Toen het proces vroegtijdig spaak liep, had Entgen enorm veel aandacht op haar slechte reputatie gevestigd zonder deze te ontzenuwen. Entgen zag met lede ogen toe hoe haar situatie verslechterde en besloot dat ter purge gaan haar laatste uitweg was. Hiermee dwong ze de situatie tot een conclusie. Er is geen reden om aan te nemen dat heksenverdachten niet wisten wat ze deden wanneer ze dit soort stappen namen. Ook Entgen gaf geen aanleiding tot het in twijfel trekken van haar inschattingsvermogen. De vrouw zal waarschijnlijk geweten hebben wat voor risico ze nam en het verkozen hebben boven de alternatieven.

Hoewel emoties niet expliciet genoemd worden in menig procesdossier, zijn de contouren van gevoelens dikwijls wel degelijk zichtbaar.¹⁴³ Zo ook in het dossier van Entgen. Het proces blijkt een speelveld van oude vetes, frustraties, angsten en uiteindelijk de wanhoop van een vrouw die haar naam wilde zuiveren. De verwijten richting Entgen gingen dan ook niet zozeer over het breken van wetten maar over abstractere transgressies in het domein van relaties. Hier hoefde Entgen zelf niet eens zoveel voor te doen nadat het dorp haar eenmaal als verdacht had aangemerkt. Veel van de verwijten naar haar hadden betrekking op de algehele malaise van de gemeenschap. Omdat de heks God had afgezworen voor een pact met de duivel was het een geestelijk misdrijf dat zich in de harten en hoofden van mensen afspeelde en niet per se vertaalde naar het eten van kinderen of het vliegen op bezems. Hoewel Entgen nauwelijks aan het woord kwam in de stukken, uitte ze haar eigen geïnternaliseerde begrip van de duivel tijdens haar episode in de week voor haar overlijden. Of zij daadwerkelijk de controle verloor of slechts probeerde een exorcisme af te dwingen, neemt niet weg dat ze een emotionele taal deelde met de rest van de gemeenschap.

¹⁴² Malcolm Gaskill, 'Afterword: Passions in Perspective', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 269-279, aldaar 272.

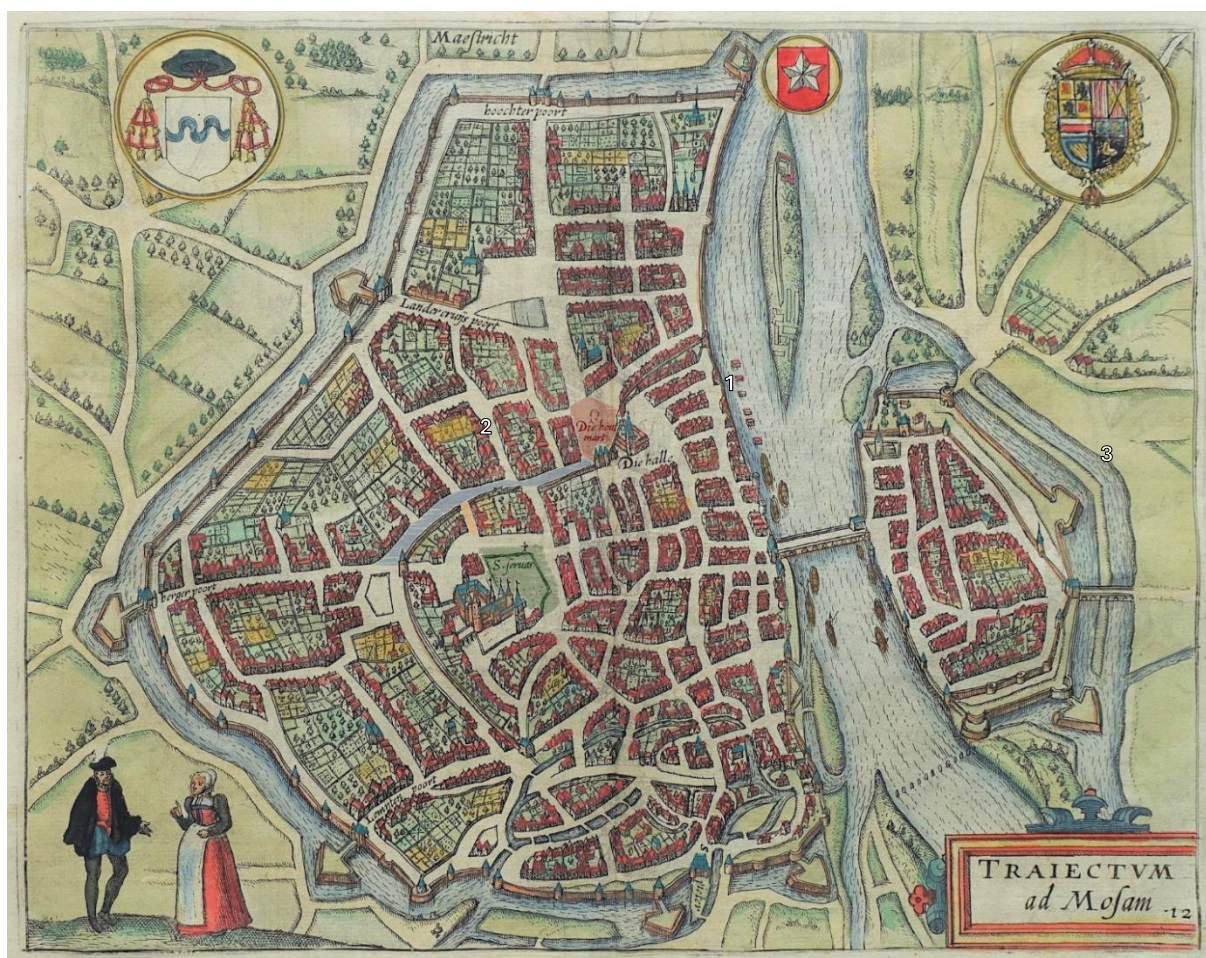
¹⁴³ Voltmer, 'The Witch in the Courtroom: Torture and the Representations of Emotion', 98.

Hoofdstuk 2: De Eer van Elizabeth Rijthoven

Bij dit hoofdstuk heb ik gebruik gemaakt van het procesdossier van Elizabeth Rijthoven. Deze stukken liggen opgeslagen in het stadsarchief van Maastricht. In verband met de leesbaarheid van de originele stukken, baseer ik me volledig op de transcriptie van Ingrid Evers uit 1983. In tegenstelling tot bij Entgen Luijten, bestaat er over dit heksenproces nauwelijks discussie of zelfs maar literatuur. De meeste interpretaties en conclusies van het procesdossier zullen dan ook van mijzelf zijn.

2.1. De Gemeyne Inqueste van 1612

Vlak buiten de Hoogbruggepoort in Maastricht werd Elizabeth Rijthoven vastgebonden aan een staak. De vijftigjarige vrouw was eerder die dag schuldig bevonden aan hekserij. Ze zou eerst gewurgd worden en daarna “tot polver toe verbrant”.¹⁴⁴ Waaraan ze zich precies schuldig had gemaakt, had de rechtbank niet nader verklaard. De aanklacht was gedurende het proces regelmatig van inhoud veranderd. Het incident waarvoor Elizabeth vier maanden eerder gearresteerd werd, namelijk het overlijden van de jonge Willem Brouwers, leek haast vergeten. Tijdens het eerste scherpverhoor speelde het nauwelijks een rol van betekenis en bij het derde ‘gewone’ verhoor werd het niet eens meer genoemd. Het enige wat ertoe deed, was dat Elizabeth

Afbeelding 17: Kaart van Maastricht uit 1652 genaamd *Traiectum ad Mosam*, getekend door Ludovico Guiccardini. Speciaal gemarkeerd zijn de Grote Gracht (blauw), het voormalige Eggerstraatje (oranje), de Markt (rood) en het Vrijthof (groen). Relevante gebouwen in dit proces zijn het Dinghuis (1), het Panhuis (2) en de Hoogbruggepoort (3).

¹⁴⁴ Ingrid Evers, 'Een Maastrichts heksenproces in 1612, bronnenuitgave met commentaar', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, jaargang 120 (Maastricht 1984) blz 239.

bekend had. Als we de verdediging moeten geloven, was Elizabeth een vrouw van stand. De aantijgingen vonden ze ongegrond en bovendien schandelijk. Haar man was een ambachtsman en waarschijnlijk lid van een gilde. Haar ouders waren van een gegoede familie uit Luik, de familie Claes, en hun eer had enorm geleden onder de beschuldigingen. Eer en reputatie waren ontzettend belangrijk in premodern Europa. Een goede naam kon het verschil maken tussen een relatief vredig bestaan en een leven vol achterklap en rechtszaken. Het is geen toeval dat vrouwen die voor moesten komen op verdenking van hekserij daar dikwijls al jaren een reputatie voor hadden.¹⁴⁵ Een eervolle familie kon een buffer zijn tegen verdachtmakingen en menig vermeend heks werd vrijgesproken vanwege een goede familienaam. Voor Elizabeth gold dat helaas niet.¹⁴⁶ Niet nadat ze na ‘slechts’ één uur scherpverhoor alles bekende wat de aanklager wilde horen en meer.

In dit proces komen eer en reputatie heel expliciet naar voren. Elizabeth was weliswaar infaam en onvermogen maar haar familie was dat allermindst. De zaak was een blamage voor hun reputatie, iets waar zowel Elizabeths advocaten als haar familie regelmatig een punt van maakten. De verdediging vond dat Elizabeth groot onrecht werd aangedaan en beklagde zich over het feit dat de namen van de getuigen niet bekend gemaakt werden. Zo konden ze namelijk niet toetsen of de persoon in kwestie zelf wel zuiver op de graad was. Wanneer ze erin slaagden de identiteit van een getuige te achterhalen, werd diegene grondig tegen het licht gehouden. Huns inziens mocht het niet zo zijn dat een dronkaard die bovendien zijn vrouw sloeg iemand als Elizabeth aansprak op haar eer.

Op 11 januari 1611 stierf de zoon van herbergier Gert Inden Belt (ook wel bekend als Brouwers) en zijn vrouw Anna. Willem was pas 22 jaar oud en sukkelde al enige tijd met zijn gezondheid. Hij stond te boek als ‘*krankelijk*’, maar toch was er volgens zijn familie geen sprake van een natuurlijke dood.¹⁴⁷ De jongen had namelijk tot op zijn sterfbed volgehouden dat hij behekst was. De dader, volgens Willem, was niemand minder dan de Roermondse Elizabeth Rijthoven, een vijftigjarige huisvrouw die verderop in de straat woonde.¹⁴⁸ Desondanks stapte niemand van de Brouwers naar de autoriteiten: de roddel kwam pas bovendien tijdens de *Gemeyne Inqueste*, een jaarlijks onderzoek naar de morele en religieuze deugdelijkheid van de Maastrichtse bevolking, in het voorjaar van 1612. Het lijkt erop dat de enquêteurs van de Inqueste spraken met de bewoners op de Grote Gracht, de straat waar Elizabeth en de familie Brouwers woonden. De 34-jarige schoenmaker Claes Reyners, de directe buur van Elizabeth en haar man Johan, sprak zijn twijfel uit over de vroomheid van de familie Rijthoven. Hij had ze namelijk nog nooit in de kerk gezien. Bovendien zouden de dochters van het gezin berucht zijn van *calde helberghe*, oftewel een bordeel.¹⁴⁹ Ene Peeter Peerekens onderstreepte de belabberde kerkgang van de Rijthovens en wist bovendien te vertellen dat Elizabeth een slechte naam had. Ook was hij op de hoogte van het Brouwers incident. De dood van Willem kwam door Elizabeth “ende nymants anders” zei hij tegen de enquêteurs.¹⁵⁰

De Inqueste sprak ook met het gezin Brouwers zelf. Moeder Anna vertelde dat haar zoon rond het Johannesfeest in 1610 onderweg was naar Sint Pieter. Het gaat hier waarschijnlijk om een kerkje en niet de wijk met dezelfde naam.¹⁵¹ Op de Eggerstraat (tegenwoordig de Statenstraat) aan het Vrijthof kwam hij Elizabeth tegen. Zij zou Willem bij zijn Wambuis genomen hebben en gevraagd hebben wanneer zijn vader weer ging brouwen. Elizabeth wilde namelijk bier en gist

¹⁴⁵ Robin Briggs, *Witches & Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft* (Oxford 1996) 20-24.

¹⁴⁶ Kounine, *Imagining the Witch*, 61-63.

¹⁴⁷ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 220 en 223.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 215-217.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 207.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 207-208.

¹⁵¹ Rolf Hackeng, *De Kerken van Sint Pieter I. Maastrichts Silhouet #48* (Maastricht 1998) 7-10.

kopen. Toen Willem nadien zijn wandeling voortzette, voelde hij zich slecht. Hij kwam ternauwernood tot aan Sint Pieter en in de loop van de dag verergerde zijn toestand. Willem hield vol dat Elizabeth hem betoverd had, een verhaal dat zijn broer later zou bevestigen. Na een ziekbed van ongeveer een half jaar stierf hij. De vader van Willem bevestigde het verhaal van zijn

Afbeelding 18: Een 19^e-eeuwse reconstructie van het Dinghuis omstreeks 1550 door Jules Lefebvre. *Collectie RHCL Maastricht, GAM 90.*

vrouw. Wel voegde hij er met klem aan toe dat zijn zoon, op aandringen van de pastoor, Elizabeth had vergeven.¹⁵²

Ten slotte sprak de Inqueste met de 32-jarige Loije Vincken, die verderop in het proces nog aan bod komt. Hij was de directe buur van de Brouwers en was stadbode van beroep. Ook Loije zei Johan en Elizabeth nooit in de kerk gezien te hebben. Van Elizabeth wist hij dat ze een slechte reputatie had en dat ze Willem Brouwers had betoverd. Loije vond het bovendien dubieus dat Elizabeth zichzelf niet tegen de verdachtmakingen verdedigd had. Net als Peeter Peerekens noemde Loije de *calde herberghe*: hij meende dat Johan en Elizabeth een bordeel uitbaatten.¹⁵³

De resultaten van de Gemeyne Inqueste gaven kennelijk voldoende aanleiding tot nader onderzoek, want Elizabeth werd een maand later gearresteerd. Naar alle waarschijnlijkheid zat ze vanaf 19 mei 1612 opgesloten in het Dinghuis.¹⁵⁴ Enkele dagen later, op 22 mei, vond het eerste verhoor plaats. Ze werd bijgestaan door haar advocaat Hinnisdael en procureur Catouns.¹⁵⁵ Het is waarschijnlijk dat het hier gaat om Lucas

Catouns, een procureur die in tenminste één ander proces in 1606 werd toegewezen aan Geet Peerbooms toen zij van hekserij werd beschuldigd en haar verdediging niet kon betalen.¹⁵⁶ In dat geval zou Elizabeth juridische bijstand van de armen ontvangen hebben.

2.2. Het eerste verhoor

De vragen die opgesteld zijn voor het eerste verhoor zitten, ongedateerd, in het procesdossier. Wat opvalt, is dat deze vrijwel geen betrekking hebben op het voorval waarvoor Elizabeth gearresteerd is. De eerste zeven vragen refereren in het algemeen naar hekserij en de handelingen die daarbij horen. Zo wordt Elizabeth gevraagd hoe zij haar heksenalf maakt, hoe ze haar offers maakt en welke ceremonies ze uitvoert met de duivel. Het lijkt een standaard vragenformulier, want onderaan zijn twee ongenummerde vragen erbij gekrabbeld: *waarom ontkent u de zoon Inden Belt gesproken te hebben, en heeft u Willem niet bij zijn wambuis gegrepen in de Eggerstraat?*¹⁵⁷

¹⁵² Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 208.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Ingrid Evers in 'Gevangenissen, huizen van bewaring en politiecellen' (2009). Forumpost op Stichting MestreechOnline. <https://forum.mestreechonline.nl/forum/mestreech-maastricht/gebouwen-en-infrastructuur-maastricht-aa/3747-gevangenissen-huizen-van-bewaring-en-politiecellen/page2>.

¹⁵⁵ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 203.

¹⁵⁶ Ingrid Evers, 'Toverijprocessen in Limburg en Noord-Brabant', 157.

¹⁵⁷ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 209.

Het kwam vaak voor dat er bij heksenprocessen gebruik werd gemaakt van vooraf opgestelde vragen. Soms werden deze door een hogere raad of rechtbank aangeleverd.¹⁵⁸ Dit soort standaard vragen waren vooral toegespitst op het veronderstelde pact met de duivel dat de heks gesloten zou hebben en andere rituelen die met hekserij van doen hadden.¹⁵⁹ Het stellen van dezelfde, suggestieve vragen leidde immers tot soortgelijke antwoorden – vooral onder druk van marteling. In 1670 stelden parlementariërs in Normandië over de gang van zaken in heksenprocessen: “[...] *with so much agreement and conformity between the different cases, that the most ignorant persons convicted of of this crime have spoken to the same circumstances, and in nearly the same words, as the most celebrated authors who have written about it*”.¹⁶⁰ Aanklagers gaven dan ook richting aan een eventuele bekentenis en creëerden een zekere uniformiteit in de beeldvorming die rondom heksen tot stand kwam.

Behalve dat de vragen niet direct betrekking hadden op de zaak, viel er ook nog iets anders op: de meeste vragen veronderstelden namelijk schuld. Er werd niet gevraagd óf Elizabeth danste met de duivel, maar wanneer en hoe ze dat deed. Dit is iets dat we bij veel heksenprocessen zien.¹⁶¹ De aanklagers hielden zich niet hoofdzakelijk bezig met het vaststellen van schuld, maar met het affirmeren van kerkelijke denkbeelden omtrent hekserij.¹⁶² Tevens opvallend waren de twee vragen die specifiek informeerden naar het incident met Willem Brouwers. Deze refereerden immers niet aan een specifiek misdrijf, maar leken meer in het algemeen te informeren naar interacties tussen Elizabeth en Willem. De aanklagers wilden weten of Elizabeth Willem had gesproken en of ze hem bij zijn wambuis had gegrepen.¹⁶³

Hoewel deze vragen haast onbruikbaar lijken in een hedendaagse juridische context, waren ze dat allerminst in een Maastrichts heksenproces in 1612. De aanklagers waren immers niet bezig met het bewijzen van moord maar met het al dan niet aantonen van hekserij en dat vereiste een ander soort bewijslast. Kenmerkend voor heksen was het afzweren van God in ruil voor een pact met de duivel.¹⁶⁴ Daarom werd er in het proces van zowel Entgen als Elizabeth zo de nadruk gelegd op de veronderstelde slechte kerkgang en werd Elizabeth aan de tand gevoeld over haar vermeende interacties met de *buessen vyandt*. De aanklagers vroegen Elizabeth of zij Willem had aangeraakt omdat dit voor een heks voldoende was om schade aan te richten.¹⁶⁵ In premodern Europa was het bestaan van magie oncontroversieel en mensen geloofden in de krachtige en tastbare invloed van emoties.¹⁶⁶ Wanneer er sprake was van *maleficium*, oftewel kwade wil, was een aanraking of woordenwisseling voldoende om iemand schade te berokkenen.¹⁶⁷

Afbeelding 19: Het Dinghuis op 30 januari 2011. Foto genomen door Michiel Verbeek.

¹⁵⁸ Kounine, *Imagining the Witch*, 47.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 68.

¹⁶⁰ Rossel Hope Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft & Demonology* (2015) 100-108.

¹⁶¹ *Ibidem*, 173-176.

¹⁶² Douglas Walton, 'The Witch Hunt as a Structure of Argumentation', in: *Argumentation* 10 (1996), 389-407.

¹⁶³ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 209.

¹⁶⁴ Jan Machiels (red.), *The Science of Demons. Early Modern Authors Facing Witchcraft and the Devil* (Abingdon 2020) 1-12.

¹⁶⁵ Kounine, *Imagining the Witch*, 59.

¹⁶⁶ *Ibidem*, 11.

¹⁶⁷ *Ibidem*, 57.

Afbeelding 20: De voormalige rechtszaal waar Elizabeth waarschijnlijk haar proces bijwoonde. Eigen foto genomen op 27 september 2023.

Dit geloof in de overstijgende macht van emoties had ook invloed op hoe mensen interacties ervoeren. Als het mogelijk was om onwel te worden na een aanvaring met een buurtgenoot, dan waren zulke conflicten een potentiële bron van negatieve gevoelens – vooral wanneer de persoon in kwestie een reputatie had voor hekserij. Volgens het boek ‘Emotions in the History of Witchcraft’ (2016) van Michael Ostling en Laura Kounine was de boze blik van een heks dan ook een *emotive*.¹⁶⁸ Door haar eigen negatieve emoties te uiten, zoals

woede, jaloezie en wrok, induceerde de heks een emotionele staat in haar slachtoffer die fysieke gevolgen kon hebben. Robin Briggs stelde in ‘Emotions and Affect in Lorraine Witch Trials’ (2016) dat in dit soort gevallen sprake kon zijn van een omgekeerd placebo effect, waar angst voor beheksing een slachtoffer ziek kon maken.¹⁶⁹ Als Willem inderdaad bang was voor zijn van hekserij verdachte buurvrouw, was het zo gek niet dat deze psychische last hem fysiek onwel maakte. Indien de jongen inderdaad een onderliggende aandoening had, zal deze mogelijk verergerd zijn door zijn emotionele reactie op het voorval.

Het eerste verhoor werd afgenomen door het Luikse gerechtshof op 22 mei, slechts drie dagen na Elizabeths arrestatie. De reeds besproken vragenlijst leek opvallenderwijs niet gebruikt te zijn omdat de antwoorden van Elizabeth hier volstrekt niet op aansloten. Het vragenformulier bij dit verhoor zat niet in het dossier maar uit de antwoorden viel het nodige af te leiden. Om te beginnen, ontkende Elizabeth in alle toonaarden Willem aangeraakt, gesproken of überhaupt gekend te hebben.¹⁷⁰ Dat is op zijn zachts gezegd frappant, want beiden woonden op de Grote Gracht en Willem zal als herbergierszoon geen onbekende verschijning zijn geweest. Uiteraard weten we alleen wat opgeschreven is en ontbreekt het ons aan de context waarin Elizabeth dit zei.

Klaarblijkelijk werd Elizabeth ook gevraagd of zij wel eens kwam bij het Sint-Andriessklooster (ook wel bekend als *Maagdendries*), want in de volgende alinea ontkende ze daar ooit geweest te zijn. Ze draaide echter bij en stelde dat ze inderdaad in het klooster was geweest en dat ze haar rozemarijn hadden gegeven.¹⁷¹ Rozemarijn was weliswaar niet inheems in Nederland maar werd sinds de Romeinse tijd wel al hier gegroeid. Dat Elizabeth rozemarijn haalde in het klooster in plaats van op de markt (waar ze zowaar naast woonde) kan betekenen dat dit een religieus doeleinde had. In premodern Europa geloofde men dat veel kruiden spirituele eigenschappen bezaten. Rozemarijn in het bijzonder werd vaak bij deuren en ramen geplaatst om het huis te beschermen tegen kwaadaardige krachten.¹⁷² Mogelijk noemde Elizabeth de rozemarijn om haar onschuld te benadrukken want een heks zou niet snel zulke gezegende kruiden aanschaffen. Later zou blijken dat de aanklagers naar Elizabeths’ bezoek aan het Sint-Andriessklooster vroegen omdat

¹⁶⁸ Kounine en Ostling, *Emotions in the History of Witchcraft*, 7.

¹⁶⁹ Briggs, ‘Emotions and Affect in Lorraine Witchcraft Trials’ 150.

¹⁷⁰ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 209-210.

¹⁷¹ *Ibidem*, 210.

¹⁷² Isidoor Teirlinck, *Flora Magica. De plant in the tooverwereld* (Brussel, 1926) 296-297 en 340.

daar enkele zusters ziek waren geworden.¹⁷³

Tijdens haar verhoor klaagde Elizabeth dat zij op geen enkel moment in haar leven een naam voor hekserij had. Als dat zo geweest was, dan had ze zich hier wel tegen verdedigd.¹⁷⁴ Wederom blijkt een goede naam, alsook de verdediging van deze naam, enorm belangrijk.¹⁷⁵ Net als bij Entgen Luijten wordt Elizabeth niet alleen een slechte reputatie verweten maar ook dat ze zich hier niet tegen verzet zou hebben. Een groot verschil is echter dat bij Entgen de incidenten zich door de jaren heen opstapelden waardoor de oude vrouw zich genoodzaakt voelde ten purge te gaan. Bij Elizabeth lijkt de zaak Willem Brouwers haar eerste aanraking te zijn met zulke beschuldigingen. Als er roddels over haar in omgang waren, zijn die niet tot een rechtszaak gekomen. Gezien de focus in dit proces op eer en reputatie lijkt het onwaarschijnlijk dat de aanklagers soortgelijke incidenten niet mee zouden nemen in hun bewijsvoering.

Ten slotte werd Elizabeth gevraagd waarom ze niet naar de biecht ging. Alle vragen op het formulier veronderstelden schuld in hun formulering maar tot dusver ontkende Elizabeth in alle toonaarden. Op deze vraag gaf ze echter instemmend antwoord: ze had inderdaad al enige tijd niet meer gebiecht, al valt nergens af te lezen hoe lang. Elizabeth zei dat de pastoor een biecht van haar verlangde maar dat ze moeite had hem te verstaan.¹⁷⁶ Wederom besteedde de aanklagers aandacht aan Elizabeths vermeende gebrek aan devotie. De heks was een afvallige en behalve slechte kerkgang ging zij ook niet regelmatig biechten. Voor de aanklagers was het zaak dat Elizabeth op dat plaatje zou passen.¹⁷⁷

Het verslag van het verhoor eindigde met een enkele opmerking: *Elizabeth heeft niet gehuild of geschreeuwd*.¹⁷⁸ De interesse in Elizabeths emotionele toestand had alles te maken met de rol die emoties speelden in heksenprocessen. De vrouw maakte onderdeel uit van een emotionele gemeenschap waarbinnen de verwachting was dat een onschuldig godvrezend christen zou huilen. Daar waar men tegenwoordig onderkent dat verschillende mensen verschillende gevoelslevens hebben en dat de uiting van zulke gevoelens niet uniform is, was dat in premodern Europa allerm minst het geval. Men sprak niet van emoties maar van passies, affecties, toestanden, sensaties of humeuren. Deze waren onlosmakelijk verbonden aan lichamelijke processen, waardoor emoties gezien werden als afspiegelingen van iemands innerlijke wereld.¹⁷⁹ Er bestond zoiets als een gepaste hoeveelheid tranen en met name vrouwen werden erop afgerekend wanneer zij meer of minder huilden dan waar de situatie om vroeg.¹⁸⁰ In premodern Europa geloofde men dat de heks niet in staat was om normale menselijke emoties te ervaren. Zij was onverschillig en kon hoogstens emoties acteren om een ander te misleiden. Het menselijk hart, voor zover men wist, zwom in water, en bij verdriet werden tranen als het ware naar buiten gepompt. Iemand die niet kon huilen, had een droog hart en dat was verdacht.¹⁸¹ De heks diende zich dan ook aan een strikt emotioneel regime te conformeren. Hoewel Elizabeth ongetwijfeld niet blij was met de situatie, heeft ze daar gedurende het verhoor geen traan om gelaten. Voor de notulist was dit interessant genoeg om dit in het verslag op te nemen.

Het document sloot af met een verzoek van aanklager Vaes om over te gaan tot tortuur. Hierin verschilde het proces van Elizabeth sterk van dat van Entgen, waar een verzoek tot scherpverhoor veel later kwam en, ondanks de zwaardere bewijslast, door een onafhankelijke rechtsgeleerde werd afgewezen. Hoewel eerdere auteurs die over Elizabeth Rijthoven schreven ervan uit gingen

¹⁷³ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 234-236.

¹⁷⁴ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 210.

¹⁷⁵ Ritta Jo Horsley en Richard A. Horsley, *On the Trail of the "Witches": Wise Women, Midwives and the European Witch Hunts* (Lincoln 1987) 4.

¹⁷⁶ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 210.

¹⁷⁷ Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 89.

¹⁷⁸ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 210.

¹⁷⁹ R. S. White, 'Language of Emotions', in: Susan Broomhall (red.), *Early Modern Emotions* (Abingdon 2017) 33-36, aldaar 33.

¹⁸⁰ Kounine, *Imagining the Witch*, 36.

¹⁸¹ Ibidem, 55.

dat het proces gevoerd werd onder de *Constitutio Criminalis Carolina*, lijkt dat gezien de lage drempel voor arrestatie en tortuur niet het geval te zijn. Het heeft er alle schijn van dat het proces van Elizabeth gevoerd werd onder de *Criminele Ordonnantien* van Philips II. Deze wettekst werd weliswaar opgeschort door de Pacificatie van Gent in 1576, maar werd na 1581 in het overgrote deel van de Zuidelijke Nederlanden opnieuw gebruikt.¹⁸²

2.3. De aanklacht

Terwijl het verzoek tot scherpverhoor behandeld werd, namen Elizabeth en haar vertegenwoordigers de aanklacht in ontvangst. Volgens de inleidende tekst, moest de *beclaechede* voorgeleid worden met geboeide voeten en ter plekke reageren op de beschuldigingen.¹⁸³ De aanklacht bevatte zeven artikelen. Niet alle artikelen waren beschuldigingen, of zelfs maar voorwaarden voor schuld. Drie waren veronderstellingen die niet veel met de schuldvraag of zelfs maar met Elizabeth te maken hadden. Een voorbeeld hiervan was het derde artikel, waarin stond dat Willem Elizabeth aanvankelijk niet wilde vergeven maar dat uiteindelijk toch gedaan heeft. Artikel 4 stelde dat Elizabeths schuld zou blijken uit de verklaringen van de familieleden van het slachtoffer. Deze aparte formulering doet denken aan de *klaglibel* in het proces tegen Entgen Luijten.¹⁸⁴ In beide zaken werd de verdediging geacht om op elk artikel te reageren.

Afbeelding 21: Een illustratie van Nathaniel Crouch, genaamd 'A circle of humans and demons'. Afgebeeld is een heksencirkel waarin vrouwen dansen met demonen. De afbeelding is afkomstig uit *The Kingdom of Darkness* (1688).

De aanklacht tegen Elizabeth bevatte een aantal concrete beschuldigingen: ten eerste werd het gezin Rijthoven verweten niet vaak naar de kerk te gaan en een infame reputatie te hebben. Ten tweede zou Elizabeth een heks zijn en Willem Brouwers betoverd hebben, met de dood als gevolg. Ten derde had Elizabeth op zolder gedanst zonder *speelman*, oftewel muzikant. Ten vierde was het gezin Rijthoven veel verhuisd, zowel binnen Maastricht als daarbuiten.¹⁸⁵ Deze beschuldigingen dienden tot het vervolmaken van een tamelijk stereotype heksenbeeld, namelijk dat van een slechte kerkgang in combinatie met een discutabele reputatie, het vele verhuizen om de reeds genoemde reputatie te ontvluchten en onrust te zaaien, het schaden van de medemens en het hebben van een ontmoeting met de duivel (hier in de vorm van een dans).

Dansen was an sich geen heel verdachte aangelegenheid in premodern Europa, mits dit gebeurde met beleid en in het bijzijn van andere mensen. Heksen daarentegen, dansten met de duivel. Dat deden ze vaak alleen of met andere heksen, op afgelegen locaties waar ze niet gezien konden worden. Deze zogenaamde heksensabbat, waar wel meer onguurs gebeurde dan dansen alleen, was een belangrijk onderdeel van het heksengeloof.¹⁸⁶ Het is dan ook geen toeval dat de vragenlijst aan het begin van dit dossier specifiek informeert naar dansen. “*Wat maniere dat sy halden soe wanneer ten danse gaen, ende oft sy corporairlick oft dattet maer eene illusie is*”, aldus vraag 5, en “*In dyen dat sij corporeerlick ten danse gaen, oft sij te voet gaen oft gedraegen worden*”,

¹⁸² Ingrid Evers, 'Toverijprocessen in Limburg en Noord-Brabant', 151.

¹⁸³ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 211.

¹⁸⁴ ADD, Vrije Rijkshoerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 15-25.

¹⁸⁵ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 211.

¹⁸⁶ Levack, *De heksenjacht in Europa*, 54-60.

aldus vraag 6.¹⁸⁷ De aanklagers wilden dus weten of de beschuldigde in kwestie lijfelijk danste met de duivel, of dat dit zich afspeelde in haar eigen hoofd. Ook vroegen ze op welke manier zij zich naar de locatie van de sabbat begaf. Deze vragen sluiten aan bij een bredere discussie in 17^e-eeuws Europa over de vorm waarin de sabbat plaats had en of men mag aannemen dat heksen daadwerkelijk door de lucht vlogen en lijfelijk op een geheime locatie met de duivel dansten.¹⁸⁸ Later zou blijken dat een getuige Elizabeth op zolder had zien dansen.¹⁸⁹

Na het aanhoren van de beschuldigingen nam Catouns het woord. Hij maakte weinig woorden vuil aan de individuele artikelen van de aanklacht en brandde in plaats daarvan los over de onbehoorlijke procesgang. Catouns sprak er schande van dat de eer van Elizabeth en de familie Rijthoven zo werd besmeurd. Er was geen enkele wettelijke grond voor een aanklacht, laat staan voor gevangenzetting en er was dan ook sprake van diffamatie. Van de zeven artikelen verwierp Catouns er zes zonder er verder inhoudelijk op in te gaan. Volgens hem was geen enkele beschuldiging gedaan door geloofwaardige of bekwame getuigen.¹⁹⁰ Toen bleef Catouns toch even stilstaan bij artikel 7. Dat beschuldigde de Rijthovens er namelijk van dat zij veel verhuisden, een onweerlegbaar feit en een probleem voor Elizabeths zaak. Hoewel het in het vorige proces niet expliciet genoemd werd, verhuisde ook Entgen veel. Verhuizen kon indirect een probleem zijn omdat een persoon zich onvoldoende kon wortelen in een gemeenschap. Vooral in kleine gehuchten bleef men een 'buitenstaander'. Het opbouwen en behouden van een goede naam kon dan moeilijk zijn en de kans was groter dat de gemeenschap zich tegen de persoon keerde. In de zaak van Elizabeth leidde het vele verhuizen expliciet tot achterdocht, waarschijnlijk omdat men zich afvroeg waarom ze nooit lang op dezelfde plek kon blijven. Catouns bracht in dat het financiële noodzaak was die de Rijthovens zoveel deed verhuizen. Overal waar ze woonden, genoten ze een goede naam en reputatie.¹⁹¹ Catouns was niet alleen overtuigd van Elizabeths onschuld, hij vond het hele proces onrechtmatig. Hij eiste dat de eisende partij binnen 24 uur met bewijs over de brug kwam en dat Elizabeth anders werd vrijgelaten. Als het aan hem lag, had ze überhaupt nooit gearresteerd mogen worden.¹⁹²

Een dag later vond Elizabeths eerste verhoor plaats. Ze ontkende op de hoogte te zijn van haar slechte naam en zei dat ze wel degelijk naar de kerk ging. Elizabeth frequenteerde afwisselend de Sint Servaas basiliek en de Sint Janskerk en zat zelfs in het koor. Ze woonde elke ochtend de vroegmis bij en deelde brood uit aan de armen. Bovendien moest licentiaat Buel, die ook naar de Sint Janskerk ging, haar daar gezien hebben. Van haar tijd in Tongeren had ze een brief van haar biechtvader die aantoonde dat Elizabeth ook daar netjes naar de kerk ging. Ten aanzien van Willem moest Elizabeth haar eerdere woorden terugnemen: ze kende hem wel degelijk van aanzien maar had hem nooit gesproken. Vandaar dat ze niet op de hoogte was van haar vermeende betrokkenheid bij Willems dood en zich dus ook niet kon verweren. Ten slotte stond ze stil bij de verwijten over haar vele verhuizen. Aansluitend op de woorden van Catouns, gaf ze een uiteenzetting van haar woonplaatsen en de redenen die het gezin had bewogen om te verhuizen. Dit had met hekserij helemaal niks van doen, volgens haar. De Rijthovens trokken van stad naar stad voor werk om het gezin te kunnen onderhouden.¹⁹³

Als de schepenvanck het al geloofde, kwam daar daags na het verhoor verandering in. Op 27 mei 1612 arriveerde een brief uit Luik. Een man genaamd Bon Mathij kende Elizabeth, had vernomen

¹⁸⁷ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 209.

¹⁸⁸ Francesco Maria Guazzo, "Chapter XII: Whether Witches are Really Transported from Place to Place to their Nightly Assemblies" in *Compendium Maleficarum* (1608). Vertaald door E. A. Ashwin (New York 1988).

¹⁸⁹ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 211.

¹⁹⁰ *Ibidem*, 212.

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² *Ibidem*.

¹⁹³ *Ibidem*, 213.

van het proces en wilde de rechtbank ergens op attenderen. Volgens hem was het namelijk goed mogelijk dat Elizabeth zijn gezin behekt had. Ze had een tijd terug ongeveer een uur doorgebracht met Mathij's vrouw en baby, waarna de laatstgenoemde binnen een etmaal werd. Zes dagen later stierf het kind en ook zijn echtgenote werd onwel. Mathij benadrukte dat Elizabeth veel bij zijn gezin kwam en zich nu zorgen maakte over de veiligheid van zijn andere kinderen.¹⁹⁴ Vreemd genoeg blijkt uit de stukken niet dat de brief in het proces gebruikt is. We weten dus niet hoe Elizabeth of haar beschuldigers op deze aantijgingen gereageerd hebben. Elizabeths pogingen om de rechtbank ervan te overtuigen dat ze uit financiële nood verhuisde en niet om de consequenties van een eventuele heksenreputatie te ontduiken, zullen door deze brief in ieder geval niet geholpen zijn.

Voor het eerste getuigenverhoor à charge werden acht mensen opgeroepen, die tussen 30 mei en 5 juni gehoord werden. Gert Brouwers senior, Gert Brouwers junior en vrouw Anna Brouwers waren de overlevende gezinsleden van Willem. Ook hun dienstmeid, de 24-jarige Margriet Tramparts, kwam mee. De ouders van Willem waren opvallend terughoudend in hun antwoorden. Geen van beiden kon bevestigen dat Elizabeth een reputatie voor hekserij had, of dat zij in voorgaande woonplaatsen voor problemen zou hebben gezorgd. Hoewel de informatie ontbreekt om een betekenisvolle analyse te maken van hun terughoudendheid, zien we wel vaker dat getuigen in heksenprocessen zeer voorzichtig hun woorden kiezen. Men wist dondersgoed wat de consequenties konden zijn voor iemand die terechtstond voor hekserij, wat men toch zwaar op het hart zal hebben gelegen in het getuigenbankje.¹⁹⁵ Daarbij was Elizabeth afkomstig van een respectabele familie en ze zou de eerste niet zijn die haar beschuldigers aanklaagde voor smaad of laster.

Wat het echtpaar Brouwers wel wist te vertellen, was dat Willem vol had gehouden dat hij en Elizabeth een handgemeen hadden gehad op de Eggerstraat. Willem was daarna onwel geworden en had tot op zijn sterfbed volgehouden dat Elizabeth hem had behekt. Gert Brouwers had in ieder geval gezien dat Willem die bewuste dag met een stok thuis was gekomen en extreem koud en bezweet was geweest. Meer had aanklager Vaes aan het broertje van Willem, Gert de jongere. De 20-jarige was naar eigen zeggen samen met Willem toen deze Elizabeth tegenkwam. Hij had de confrontatie tussen de twee gezien en zag ook hoe zijn broer onwel werd in de uren daarna.¹⁹⁶ Kennelijk werd ze gevraagd of Willem Elizabeth uiteindelijk vergeven had, want ze stelden daar niet zeker van te zijn. Apart, omdat vader Gert in een eerder verhoor had verteld dat Willem dat onder druk van de pastoor wel gedaan had. Gert de jongere werd gevraagd naar het dans incident. Hij had zelf niets gezien of gehoord en meende dat dat verhaal afkomstig was van een kind dat in de herberg verbleef. Het kind had Elizabeth op zolder zien dansen, maar had ook gezien dat ze door haar dochter begeleid werd op een hakkebord.¹⁹⁷

Dat er gevraagd werd naar Willems dood en zijn eventuele vergeven van Elizabeth, lijkt op het eerste gezicht irrelevant voor de zaak. Het was echter zeer relevant met oog op Willems vroomheid. Voor een Christen was een goede dood even belangrijk als een goed leven. Hoe iemand stierf, werd gezien als een reflectie van hun leven en een voorbode van het hiernamaals.¹⁹⁸ Een goede dood werd spiritueel begeleid en daar hoorde in Willems geval ook bij dat hij geen wrok tegen Elizabeth koesterde wanneer hij zijn laatste adem uitblies. Dat Willem het einde van de winter niet ging halen, moet Elizabeth volgens huishoudster Margriet ook geweten hebben. Zij

¹⁹⁴ Ibidem, 214.

¹⁹⁵ Kounine, *Imagining the Witch*, 58.

¹⁹⁶ Ibidem, 214-217.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Helmut Puff, 'What is a good death? Barbara Dürer, 1514', in: Ute Lotz-Heumann (red.), *A Sourcebook of Early Modern European History. Life, Death and Everything in between* (London 2019) 168-171.

verklaarde dat Elizabeth geprobeerd heeft Willem daags voor zijn dood op ze zoeken, maar prompt werd weggestuurd. “*Ach ghy oude caroinge, maeckt u vah hyer*” had hij vanuit zijn bed geroepen.¹⁹⁹ Het was niet de eerste keer dat Willem haar voor *caroigne*, een oud-Nederlands woord voor heks, had uitgemaakt. Een van de getuigen, de kapiteinsvrouw Catalyn Baugé, had met eigen ogen gezien hoe Willem Elizabeth had nageroepen. Willem had voor de herberg gezeten toen hij Elizabeth in de verte aan zag komen lopen. “*Syet daer compt dye alde caroingne, ick moet int huys gaen*”. Catalyn had hem gevraagd waarom hij dat zei, waarop hij haar vertelde dat Elizabeth hem behekst had.²⁰⁰ Toen Elizabeth Willem bezocht, moet ze geweten hebben hoe hij over haar dacht. Mogelijk wilde ze zich een goed christen tonen, want desinteresse in een ernstig zieke buur werd in die tijd als verdacht gezien (zie bijvoorbeeld het verwijt aan Entgen Luijten dat ze Aleth Bruggen niet had opgezocht). Misschien hoopte ze dat Willem zijn toon zou matigen als ze met hem zou praten. Hoe dan ook, ze werd weggestuurd en zou tijdens het verhoor op 22 mei ontkennen hem ooit gesproken te hebben.²⁰¹ Mogelijk vreesde ze dat het ziekenbezoek aan Willem haar zaak niet zou helpen.

Behalve Margriet en de kapiteinsvrouw, was er nog één getuige. Jehan Henry verklaarde dat Elizabeth een koe van hem behekst had. Hij woonde een mis bij in de Sint Janskerk en had zijn dochtertje Oda thuisgelaten. Elizabeth, die kennelijk niet in de kerk was, was naar hun huis gegaan en had geprobeerd om kool te kopen. De twaalfjarige Oda had geweigerd omdat haar ouders niet thuis waren, waarop Elizabeth een blad kool nam, erop blies en het aan de koe voerde. Deze werd uiteraard ernstig ziek en moest enkele dagen later met enorm verlies door Jehan verkocht worden. Oda had haar vader kennelijk vergezeld naar de rechtbank, want haar getuigenis werd ook afgenomen. Ze bevestigde alles wat haar vader zei.²⁰²

Een dag later vond het eerste getuigenverhoor à décharge plaats. De verdediging riep maar liefst 36 mensen op, waarvan iets meer dan de helft kwam opdagen. De meesten van hen waren woonachtig op de Grote Gracht. Het overzicht van de getuigen in het procesdossier wekt de indruk dat de verdediging de hele buurt had laten komen. Veel getuigen werden namelijk als huishouden aangesproken, wat neerkwam op ‘gezinshoofd plus vrouw en kinderen’.²⁰³ In totaal meldden negentien getuigen zich. Waarom de andere zeventien niet kwamen, is niet bekend. Als buurtgenoten inderdaad lukraak waren gedagvaard, zullen ze lang niet allemaal evenveel te vertellen hebben gehad. Mogelijk voelden ze zich niet genoodzaakt om aan de oproep gehoor te geven. De kwaliteit van de getuigenissen liep uiteen. Veel mensen wisten niet veel van de zaak en konden alleen ontkennen op de hoogte te zijn van Elizabeths slechte reputatie. Van de veertien mensen die tijdens de eerste zitting gehoord werden, zeiden er vier vernomen te hebben van Willem’s ziektebed maar er het fijne niet van te weten. Acht mensen, hoofdzakelijk vrouwen, wilden expliciet bevestigen dat Elizabeth een eervolle vrouw en vroom christen was. Deze getuigen benoemden ook Elizabeth in de kerk gezien te hebben en wisten het hof te vertellen dat zij de zowel de Sint Janskerk als de Sint Servaasbasiliek frequenteerde.²⁰⁴

Dan gebeurde er iets opmerkelijks: op 9 juni, nog geen dag na het getuigenverhoor à décharge, stond de familie Brouwers op de stoep. Bij zich hadden zij Loije Vincken, de eerder genoemde stadbode, en een nieuwe getuige, Michiel van Weseth. Er zijn geen gerechtsdocumenten die erop wijzen dat er een nieuw verhoor was gepland, noch was er een vragenlijst die de getuigen voorgelegd werd. Ze hadden alle vijf hetzelfde verhaal, namelijk dat Willem altijd sterk en gezond

¹⁹⁹ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 219.

²⁰⁰ *Ibidem*, 218.

²⁰¹ *Ibidem*, 210.

²⁰² *Ibidem*, 218.

²⁰³ *Ibidem*, 220-221.

²⁰⁴ *Ibidem*, 221-224.

was tot het voorval met Elizabeth in de Eggerstraat.²⁰⁵ Wat hun geïnspireerd had om op eigen houtje te komen, is onduidelijk. Tijdens de zitting van 6 juni en het getuigenverhoor van 8 juni werd er door Catouns en een aantal getuigen gezegd dat Willem al langer ‘krankelijk’ was.²⁰⁶ Het is niet ondenkbaar dat de familie Brouwers dit meegekregen had en wilde verduidelijken dat Willems klachten pas begonnen ná het incident op de Eggerstraat.

Klaarblijkelijk was Catouns niet gecharmeerd van deze actie, zoals bleek op de zitting van 22 juni. Hij stelde dat de tweede getuigenis van de Brouwers zonder dagvaarding plaatsgevonden had en onontvankelijk verklaard moest worden. Ze hadden feitelijk niets nieuws te vertellen en hun opdringerigheid had hun kwade intenties blootgelegd. Catouns zei dat hij de onschuld van zijn cliënt bewezen achtte.²⁰⁷ De arrestatie van Elizabeth was gebaseerd geweest op de misvattingen van een *onverstandighen jonghe* (waarschijnlijk Willem).²⁰⁸ Dat de Brouwers op eigen houtje kwamen opdruven en zelfs nog twee getuigen meenamen, waaronder de nog niet eerder gehoorde Michiel van Weseth, was een opportunistische daad om hun getuigenis te sterken.²⁰⁹

Ook over de andere getuigenissen was de verdediging niet te spreken. Volgens Hinnisdael was zijn cliënt geheel ten onrechte gearresteerd, louter op de verdenking een slechte naam te hebben. Een slechte naam alleen was onvoldoende juridische grond voor een arrestatie en in Elizabeths geval achtten zij die naam niet eens bewezen. Hij stelden dat er voor veel beschuldigingen, zoals de bewering dat de Rijthovens een bordeel runden en dat Elizabeth koeien behekst had, geen bewijs was. Elizabeths veronderstelde slechte kerkgang, werd zelfs ontkracht door getuigen die haar in zowel de Sint Janskerk als de Sint Servaasbasiliek gezien hadden. Volgens Hinnisdael waren er helemaal niet veel getuigen die direct iets konden zeggen over Elizabeths reputatie. De meesten bevestigden ‘gehoord te hebben’ van haar *quade naem ende fame* maar konden daar geen specifieke uitspraken over doen. Daar tegenover stond de verdediging, waar maar liefst zes getuigen zich hard maakten voor Elizabeths vroomheid en eer. Als er nog getuigen waren die een verklaring wilde afleggen van Elizabeths slechte naam, dan moesten die maar eens kleur bekennen. De vooralsnog vage aantijgingen grensden op laster, vond de advocaat, en hadden veel schade berokkend aan de eer van Elizabeth en haar familie.²¹⁰

In zijn betoog richtte Hinnisdael zijn pijlen ook op de individuele getuigen. Hij beklagde zich dat ze geen lijst hadden met namen, daar getuigenissen alleen waardevol waren indien die afkomstig waren van eervolle leden van de gemeenschap. Dit was een opvallende klacht, aangezien het vaak voorkwam dat men de namen van getuigen niet te horen kreeg.²¹¹ Toch was de verdediging erin geslaagd om de identiteiten van een aantal getuigen boven tafel te krijgen. Zo ook die van de reeds genoemde familie Henry. Hinnisdael vond het geen pas dat de 12-jarige Oda ongevraagd met vader Jehan was meegekomen. Niet alleen was haar getuigenis zonder oproep en dus onrechtmatig afgenomen, ze was ook minderjarig en kon daarom niet vertrouwd worden. De Henry’s waren volgens de advocaat geen respectabele familie. Ze waren van lage komaf en bovendien woonachtig op het landgoed van Tilman Coex. Coex stond bekend als een *infaam blasfemateur* en kennelijk werd het vader Jehan aangerekend dat hij zich met zo iemand inliet. Hij stelde dan ook dat Jehan een kwaadwillend man was, die er overduidelijk op uit was om Elizabeths eer te schaden. De beschuldigingen over behekste koeien waren louter afkomstig van Oda, want geen enkel ander mens had dit gezien. Hinnisdael veronderstelde dat de andere getuigen klakkeloos mee waren gegaan in de onwaarheden van Oda, want “*als der eyn hont bast,*

²⁰⁵ Ibidem, 224-225.

²⁰⁶ Ibidem, 219-225.

²⁰⁷ Ibidem, 226-233.

²⁰⁸ Ibidem, 227-228.

²⁰⁹ Ibidem, 232-233.

²¹⁰ Ibidem.

²¹¹ Douglas Walton, ‘The Witch Hunt as a Structure of Argumentation’, in: *Argumentation* 10 (1996), 389-407.

so *bassen sy allen*” (als één hond blaft, blaffen ze allemaal).²¹²

Ten Slotte moest ook stadbode Loije Vincken het ontgelden. Vincken had een lange en moeizame voorgeschiedenis met de Rijthovens, met wie hij regelmatig ruzie maakte. Hinnisdael wees de rechtbank erop dat het helemaal niet toegestaan was om getuigen te horen die in vetes verkeerden met de beschuldigde.²¹³ Daar waar elders in het proces de *Criminele Ordonnantien* van Philips II als wettekst werden gehanteerd, leek Hinnisdael hier te verwijzen naar de Carolina, die inderdaad het oproepen van een getuige verbood indien er sprake was van kwaad bloed.²¹⁴ Hinnisdael ging verder: Loije Vincken was een notoire dronkaard en zeer onbetrouwbaar. Hij kwam vaak pas na middernacht thuis, waarna hij zijn vrouw en kinderen mishandelde. Ook raakte hij regelmatig betrokken bij gevechten op straat, waarbij hij veel kabaal maakte. Loije had met name Johan Rijthoven vaak valselijk beschuldigd. Zo had hij zich bij de magistraat beklagd dat er zich bij de Rijthovens thuis allerlei onguere dingen afspeelden. Ten slotte waren er nog de bedreigingen, die Vincken tegen de familie geuit had. Wat Hinnisdael betrof, moest de volledige getuigenis van Loije Vincken geschrapt worden. Hij was immers een ‘aardsvijand’ van de Rijthovens en was er alleen op gebrand hun reputatie te schaden.²¹⁵

Voor eenieder die dit dossier leest in 2024, zal het opvallen dat er betrekkelijk weinig aandacht werd geschonken aan de dood van Willem. Tegenwoordig zou de vermeende moord op de brouwerszoon de *raison d’être* zijn voor het proces. Als eenmaal was vastgesteld dat Willem om het leven was gebracht, moest er een dader aangewezen worden. Ook als Elizabeth onschuldig zou blijken, zou de zaak voortduren tot de verantwoordelijke gevonden en veroordeeld was. In premoderne heksenprocessen werkte het allerminst zo: Willems overlijden was niet een mysterie dat per se opgelost diende te worden. Men was in premodern Europa wel gewend aan de dood en menigeen overleed vroegtijdig aan toen onbekende kwalen als tuberculose en bloedvergiftiging.²¹⁶ Er was geen scherp onderscheid tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke in een wereld waarin men geloofde ziek te kunnen worden door vervloekingen of de emoties van een kwaadwillend medemens.²¹⁷ Het was dan ook niet de moordenaar van Willem Brouwers die terecht stond in dit proces, maar Elizabeth Rijthoven en haar reputatie. Heksenprocessen kenden vaak een aanleidend incident, het *maleficium*, waarmee een mogelijke heks onder aandacht van de autoriteiten werd gebracht.²¹⁸ Vervolgens gingen de autoriteiten door middel van getuigenverhoren, ondervraging en foltering verder met het construeren van het heksenbeeld.²¹⁹

Als Willems overlijden het laatste zetje was richting een rechtszaak die zich al langer rondom Elizabeth aan het formeren was, luidt de vraag waarom juist zij zo kwetsbaar was voor hekserij beschuldigingen. Willem was maanden ziek voor hij stierf en volgens Elizabeth en getuige Coen Cleydemaeckere worstelde hij in de jaren daarvoor ook met zijn gezondheid.²²⁰ Hij hield tot op zijn sterfbed vol dat hij behekt was tijdens het incident met Elizabeth op de Eggerstraat, maar waarom koos hij dat moment? Willem was een 21-jarige man in een stad met tussen de tien- en vijftienduizend inwoners, die notabene in een herberg werkte waar alcohol geschonken werd. Het lijkt onwaarschijnlijk dat hij in de maanden voor hij ziek werd geen enkel ander conflict of handgemeen meegemaakt heeft. We weten dat overbuurman Loije Vincken, een alcoholist met

²¹² Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 229-230.

²¹³ Ibidem, 231.

²¹⁴ Kounine, *Imagining the Witch*, 62.

²¹⁵ Ibidem, 231.

²¹⁶ Richard Godbeer, “‘How Could They Believe That?’: Explaining to Students Why Accusations of Witchcraft Made Good Sense in Seventeenth-Century New England”, in: *OAH Magazine of History* 17 (2003), 28.

²¹⁷ Kounine, *Imagining the Witch*, 62.

²¹⁸ Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft & Demonology*, 330-337.

²¹⁹ Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 15.

²²⁰ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 220 en 223.

een agressieve dronk, nog wel eens herrie schopte op straat wanneer hij in de late uurtjes de herberg verliet.²²¹ De familie Brouwers zal ongetwijfeld hun schare aan lastige klanten hebben gehad. In een tijd zonder politie, waarin ordehandhaving vaak binnen de gemeenschap zelf geregeld werd, zal Elizabeth niet de enige persoon zijn met wie Willem ooit onenigheid kende. Daar waar Entgen Luijten in een dorp leefde waar conflicten overzichtelijker waren, was Maastricht een stad waarin duizenden mensen dagelijks langs elkaar heen bewogen. Men was voortdurend in contact met mensen die niet lang daarna aan mysterieuze ziektes overleden, met baby's die hun eerste verjaardag niet haalden of met boeren wiens koeien geen melk meer gaven.²²² In het sociaal chaotischere Maastricht wees Willem Elizabeth aan, en de hamvraag is waarom.

Elizabeth was een vrouw van middelbare leeftijd. Ze was niet zo oud als Entgen, maar oud genoeg om een aantal decennia aan roddels en reputatie te hebben opgebouwd. Als vrouw was ze kwetsbaarder voor heksenbeschuldigingen dan mannen. Vrouwen werkten vaak met de zieken en zwakkeren, in de capaciteit van vroedvrouw of huishoudster, en namen thuis de verzorgende taken op zich. Op boerderijen verzorgden ze vaak het vee terwijl mannen het fysiek zwaardere werk op de akkers verrichtten.²²³ Ze waren dus vaak in de buurt van leven en genezing, maar ook ziekte en de dood. Volgens Lyndal Roper gaat hekserij fundamenteel over fysiek leed veroorzaakt door emoties, en vrouwen werden nu eenmaal als het emotionelere en labielere geslacht gezien.²²⁴ De 'onbeheersbare emotie' van de vrouw kon haar enerzijds tot heilige verheffen maar anderzijds kwetsbaar maken voor het goddeloze.²²⁵ Elizabeth was weliswaar van goede komaf, maar was gedurende haar leven veel verhuisd. Ze was geboren in Roermond maar al vroeg vertrokken naar Luik. Daarna verhuisde ze naar Tongeren, waar ze zeven jaar woonde, om uiteindelijk met haar gezin naar Maastricht te gaan omstreeks 1600.²²⁶ In premodern Europa leidde veel verhuizen dikwijls tot achterdocht. Allereerst waren gemeenschappen ontzettend hecht en sommige families onderhielden intergenerationale relaties. Hierdoor kon het voor een nieuwkomer een uitdaging zijn om een plek te verwerven binnen dit netwerk van burens. Omdat een goede reputatie iemand kon behoeden van een heksenbeschuldiging, kon een slechte reputatie ook een aggraverende werking hebben.²²⁷ In Elizabeths geval was er een schare mensen dat haar niet vertrouwde en haar vroomheid in twijfel trok. Het is nog maar de vraag of de beschuldigingen van *maleficium* geleidelijk aan opstapelden of dat eerder onbeduidende voorvallen met terugwerkende kracht als heksendaad werden bestempeld nadat Elizabeth voor het gerecht gedaagd werd. Het is in ieder geval duidelijk dat de gemeenschap rondom de Grote Gracht verdeeld was, want zeker de helft van de getuigen sprong voor haar in de bres. Dit gebeurde in de praktijk veel:²²⁸ heksenprocessen waren vaak sociaal chaotisch waarbij burens zich rond de verschillende partijen schaalden.²²⁹

2.4. Een brief uit Luik

In het procesdossier zit een brief bijgesloten, verzonden aan de schepensbank door de familie Claes. De familie Claes was een gegoede familie uit Luik en verwant aan Elizabeth, die ooit geboren was als Elizabeth Claes, dochter van Theman Claes van Suchtelen. De goede reputatie

²²¹ Ibidem, 231.

²²² Robert Thurston, *The Witch Hunts. A history of the witch persecutions in Europe and North America* (New York 2007), 233.

²²³ Ibidem, 196.

²²⁴ Kounine en Ostling, *Emotions in the History of Witchcraft*, 3-4.

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 209-210.

²²⁷ Brian P. Levack, "The trial of Françatte Camont in Lorraine, 1598", in *The Witchcraft Sourcebook* (Abingdon 2015), 203-208.

²²⁸ Malcolm Gaskil, "Witchcraft and Neighbourliness in Early Modern England" in: *Remaking English Society* (Martlesham 2011) 211-232, aldaar 214.

²²⁹ Eleanor Rycroft, "Voicing women, "Community" Drama, and The Late Lancashire Witches", in *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural* 3 (2014) 168-186.

van deze familie, en in het verlengde daarvan dus ook Elizabeth, was een belangrijk onderdeel van de verdedigingsstrategie geweest van Catouns en Hinnisdael. In de eermaatschappij die het Maastricht van 1612 was, was de goede naam van de familie Claes een welkom schild tegen beschuldigingen van hekserij. Toch was Elizabeth gevangengezet en in afwachting van een eventueel scherpverhoor, hetgeen al enkele weken op zich liet wachten. Ook in Luik had men lucht gekregen van de stand van zaken. De brief is ongedateerd en we weten dus niet in welk stadium van het proces deze gestuurd is. Als we voor het gemak mogen aannemen dat de familie Claes op de hoogte was van de procesgang, ligt het voor de hand dat de brief geschreven is vóór het eerste scherpverhoor plaatsvond.

De brief opent met formaliteiten en de namen van familieleden namens wie geschreven is. De schrijver benadrukt de status van het gezelschap met de zin: *“le bon sang ne peut mentir”*, oftewel ‘de goedheid van hun bloed kan niet liegen’. Hij zegt dat de familie zwaar aangedaan is door wat Elizabeth is overkomen (*“fort attaints et alterez”*). Deze rechtszaak zou de Rijthovens immers financieel kunnen ruïneren. De familie Claes heeft echter nog grotere zorgen: erger dan de dood, schrijft de auteur, is de vileine vlek van infamie die Elizabeth treft (*“tache villaine d’infamie”*). Dit is erger dan het verliezen van het leven (*“equiparable a perte de la vie”*). De auteur schrijft dat de gezichten van haar ouders rood aanlopen (*“fait monter la rougeur au visaige de tous ses parents”*) door de oneer die ze zelf voelen (*“se resentants dus deshonneur”*). De beschuldigingen doen ze af als ongeloofwaardig omdat Elizabeth altijd goed en eerlijk gezelschap is geweest. De familie hoopt dan ook dat ze wordt vrijgelaten. Mocht er bewijs voor haar schuld zijn, dan dient daar spoedig werk van gemaakt te worden zodat het proces niet eindeloos voortsleept.²³⁰

De brief van de familie Claes toont ons de realiteit van families waar dierbaren vastzaten op verdenking van ernstige vergrijpen. In een tijd waarin gezinnen een economische eenheid vormden, kon het catastrofale gevolgen hebben als een ouder of partner wegviel door gevangenzetting. Zelfs als de persoon vrij werd gelaten, kon de financiële schade onomkeerbaar zijn.²³¹ Bovendien stond vrijspraak niet gelijk aan het terugkrijgen van de goede naam. Menig vrijgesproken verdachte zag diens reputatie verder afbrokkelen.²³² De persoon werd nog kwetsbaarder voor toekomstige verdachtmakingen en nieuwe rechtszaken. De schandvlek die processen achterlieten op de eer van verdachten en hun families, was haast onherstelbaar.²³³ Vrouwen als Entgen Luijten zagen hun eigen slechte reputatie doordrukken op die van hun kinderen. De familie Rijthoven en Claes waren dan ook niet de enige die een heksenproces vooral zagen als een aanval op hun goede naam.

Voor ons is het haast niet voor te stellen dat een mens zo afgerekend kan worden op de daden van familieleden. Hoewel ook tegenwoordig families reputaties kunnen hebben die leiden tot vooroordelen, wordt de familie lang niet meer als een homogene eenheid gezien. Er is zelfs bewondering voor mensen die zich afzetten tegen hun problematische of ongelukkige achtergrond, zoals succesvolle mensen uit arme gezinnen, feministen uit streng religieuze huishoudens of brave burgers met criminele ouders. Zij worden gerespecteerd, niet ondanks, maar vanwege hun moeilijke familielevens. Er is meer waardering voor mensen die weten te presteren onder moeilijke omstandigheden omdat men dit een indrukwekkende prestatie vindt. In premodern Europa werd anders over het individu gedacht dan wij tegenwoordig doen. Sinds de Verlichting wordt de mens veelal gezien als een individueel eilandje met een eigen beleefwereld, verantwoordelijkheid, bewustzijn en zelfbeschikking.²³⁴ In de tijd van Entgen Luijten en Elizabeth

²³⁰ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 239-240.

²³¹ Kounine, *Imagining the Witch*, 105.

²³² Ibidem, 62 en 158.

²³³ Una McLivenna, ‘Punishment’, in: Susan Broomhall (red.), *Early Modern Emotions* (Abingdon 2017) 196.

²³⁴ Elwin Hofman, *Trials of the Self. Murder, Mayhem and the Remaking of the Mind, 1750-1830* (Manchester 2021), 2-4 en Kounine, *Imagining the Witch*, 17-20.

Rijthoven was de samenleving veel meer gerangschikt naar sociale groepen, zoals families en economische klassen. Elizabeth behoorde tot de familie Claes, maar ook tot het gezin dat zij vormde met echtgenoot Johannes. Ze behoorde tot een katholieke parochie en tot de stad Maastricht als burger. Dit was waarschijnlijk veel tekenender voor haar identiteit dan haar eigenheid als individu. Toen Elizabeth moest voor komen voor hekserij, was dit een blamage voor iedereen die aan haar verbonden was, waaronder dus ook de familie Claes. Zij waren deelgenoot van Elizabeths vernedering door hun associatie met haar. Vandaar ook dat zij schreven dat hun 'gezichten rood aanliepen van schaamte'. Hun reputatie als familie was even belangrijk voor hun aanzien, zo niet belangrijker, dan hun individuele ontplooiing.

Afbeelding 22 en 23: Het oude cellenblok in de kelder dient nu als magazijn voor de winkel die in het Dinghuis gevestigd is. Er waren geen ramen. Alleen de tegels zijn nog origineel. Het is onduidelijk of in het Dinghuis ook scherpverhoren werden uitgevoerd. Eigen foto genomen op 27 september 2023.

schepenen, maar Catouns en Hinnisdael leken afwezig te zijn. Wat er exact gevraagd werd en welke methoden er werden toegepast, blijkt niet uit de stukken. Het hele verslag bestrijkt nauwelijks een bladzijde en treedt niet verder in detail. Het verslag benoemt dat Elizabeth gevraagd werd of zij Willem gezien, gesproken of aangeraakt had, en dat zij daar ontkennend op antwoordde. Vervolgens staat er dat Elizabeth “omtrent een ure daernae” ineens wel wilde bekennen: ze had Willem bij de bakkerij in de Eggerstraat gezien. Ze had hem begroet en hij had zijn hoed afgenomen. In één hand hield zij een pot en in de andere het geld. Het verslag besloot

2.5. Elizabeth wordt gemarteld

Na de hoorzitting van 22 juni keert Elizabeth terug naar haar cel in de kerkers van het Dinghuis. Daar zal ze een week verblijven, tot er zich een nieuwe ontwikkeling in haar proces voordoet. In een processtuk gedateerd op 3 juli 1612 noteert een onbekende auteur toestemming om over te gaan tot *scherper examinatie*, oftewel marteling.²³⁵ Een opvallende beslissing wanneer men deze zaak vergelijkt met die van Entgen Lujten in Limbricht. Daar werd een verzoek tot *scherpverhoor* afgeschoten door een externe jurist die expliciet was ingehuurd om toe te zien op de zuiverheid van het proces. Deze jurist beriep zich op jurisprudentie en wetteksten, waaronder de Carolina, om die beslissing te onderbouwen. Hoe anders ging het bij 62 jaar eerder bij Elizabeth: de toestemming voor tortuur werd in een enkele alinea gegeven, zonder enige juridische onderbouwing.

Diezelfde dag nog arriveerde de beul om het besluit uit te voeren. Het 'pijnlijke verhoor' werd voltrokken in het bijzijn van de rechtbank en de

²³⁵ McLlvenna, "Punishment", 233.

met een citaat: “*indyen hy betovert was soe most ick dat gedaen hebben*”.²³⁶

Het geloof in marteling als middel om de waarheid boven tafel te krijgen, is iets dat in modern Europa op maar weinig begrip kan rekenen. Daar waar men in de tijd van Elizabeth overtuigd was van de eenheid van lichaam en geest, gelooft men sinds de Verlichting in de strikte scheiding tussen beide. Marteling zou nooit tot waarheid kunnen leiden omdat het de innerlijke wereld van het slachtoffer niet kan raken. Marteling breekt het lichaam en zal mensen louter bewegen om te liegen zodat de pijn stopt. Iemand die gemarteld wordt, kan gedwongen worden elk denkbaar misdrijf te bekennen. Hierdoor worden verklaringen afgelegd onder marteling a priori als onbetrouwbaar gezien en zijn we geneigd eventuele bekentenissen weg te zetten als leugens.²³⁷ In premodern Europa zag men dat heel anders. Het wereldlijke en geestelijke bestond op een continuüm, waarbij het een niet minder ‘echt’ was dan het ander.²³⁸ Lichaam en ziel waren een geheel en emoties werden dan ook gekoppeld aan allerlei fysieke processen.²³⁹ Als een persoon loog, verborg het lichaam in feite de waarheid. Een afbraak van het lichaam kon nodig zijn om de persoon te dwingen de waarheid te spreken.²⁴⁰ De beul lette dan ook op signalen die wezen op het slachtoffers schuld of onschuld.²⁴¹ Hierbij werden vaak onvrijwillige uitingen van angst en stress geïnterpreteerd als onthullingen over zijn of haar innerlijke wereld. Zo werden tranen vaak gezien als een teken van oprechtheid.²⁴² Van met name heksen werd gedacht dat zij ‘droog’ waren en niet in staat waren tot het huilen van oprechte tranen.²⁴³ Toch was het niet zo dat een verdachte zichzelf vrij kon krijgen met gespeeld verdriet of huilen. Vooral vrouwen opereerden binnen geringe marges waarbij te veel tranen even verdacht werden gevonden als te weinig. Een uitbarsting van paniek kon makkelijk worden geïnterpreteerd als een staaltje manipulatie van een heks.²⁴⁴ Om de ware aard van de verdachte boven te krijgen, kon marteling nodig zijn. Met name heksen werden verondersteld onder invloed van de duivel te verkeren en hun lichaam moest gebroken worden zodat zij zich uit zijn klauwen konden bevrijden.²⁴⁵

Dat martelen geen foutloos middel was, wist ze natuurlijk. Men vertrouwde erop dat God de onschuldigen de kracht zou geven om pijn te doorstaan, maar begrepen dat ook daar grenzen aan waren.²⁴⁶ De *Criminele Ordonnantien* van koning Lodewijk XIV die in 1670 van kracht gingen in Frankrijk, beperkten de duur van marteling tot maximaal een uur en 15 minuten. Een verdachte kon ook maar eenmaal gemarteld worden op grond van bepaalde bewijsvoering en mocht niet opnieuw naar de pijnbank tenzij er nieuw bewijs gevonden was.²⁴⁷ De *Constitutio Criminalis Carolina* stelde strengere voorwaarden voor marteling, zoals ook te zien was in het proces van Entgen Luijten. Bovendien moest een verdachte die onder druk van marteling een bekentenis aflegde deze op een later moment bevestigen, zodat hij of zij de kans had woorden terug te nemen.²⁴⁸ Het is belangrijk ook hier weer te benoemen dat de werking van marteling breed ondersteund werd in premodern Europa. Er is geen sprake van dat dit middel van bovenaf werd opgelegd aan een sceptische menigte. Een voor de hand liggend voorbeeld is dat van Entgen Luijten, de bejaarde vrouw uit Limbricht die na haar arrestatie zelf vroeg om tortuur.²⁴⁹ Van

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ Lisa Silverman, *Tortured Subjects. Pain, Truth and the Body in Early Modern France* (Chicago 2001), 87-88.

²³⁸ Godbeer, “How Could They Believe That?”.

²³⁹ White, “Language of Emotions” 33.

²⁴⁰ Silverman, *Tortured Subjects*, 62-63.

²⁴¹ Ibidem, 61-62.

²⁴² Ibidem, 102.

²⁴³ Kounine, *Imagining the Witch*, 55.

²⁴⁴ Kounine, *Imagining the Witch*, 36.

²⁴⁵ Lyndal Roper, ‘Witchcraft and Fantasy in Early Modern Germany’, in: *History Workshop* 32 (1991), 19-43, aldaar 23 en Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 150.

²⁴⁶ Silverman, *Tortured Subjects*, 64.

²⁴⁷ Ibidem, 43.

²⁴⁸ Thurston, *The Witch Hunts*, 220.

²⁴⁹ ADD, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, Proces Entgen Luijten (1674) f. 52.

Elizabeth weten we niet tot in hoeverre ze heeft meegewerkt aan haar eigen scherpverhoor, behalve dat ze redelijk snel bekende.²⁵⁰ Interessant is haar formulering: ze zegt niet expliciet dat ze schuldig is, maar geeft schoorvoetend toe dat haar toedoen waarschijnlijk de beste verklaring was voor Willems overlijden. De woorden “*Indyen hy betovert was soe most ick dat gedaen hebben*” lezen niet als een bekentenis van iemand die willens en wetens moord verzweeg of als de leugen van een vrouw die wilde dat het scherpverhoor zou eindigen. Men zou het kunnen interpreteren als resignatie. Elizabeth had na een uur van pijn en angst zich overgegeven aan het idee dat ze misschien toch iets met de dood van Willem te maken had.

De realiteit van martelen blijkt hier dan ook genuanceerder dan men vaak denkt. Het premoderne idee dat pijn de waarheid onthult, is onvolledig – evenals het moderne idee dat tortuur hoofdzakelijk leidt tot leugens. De werkelijkheid, zoals ook blijkt uit moderne voorbeelden van de toepassing van marteling, is chaotisch: mensen kunnen gedwongen worden om te spreken maar wat zij vervolgens zeggen, is onvoorspelbaar en moeilijk te doorgronden. De enorme stress die gepaard gaat met marteling laat niet veel ruimte voor gecalculeerde leugens zoals het verzwijgen van schuld of het vals bekennen ervan om de situatie te manipuleren. Tegelijkertijd is er ook geen sprake van een beestachtige hulpeloosheid waarbij de verdachte ondoordacht raaskalt zonder enig besef van wat hij of zij zegt. Uit verslagen van marteling in zowel premodern Europa als onze eigen tijd blijkt dat het spreken, zwijgen of breken van verdachten onvoorstelbaar en vaak ook ondoorgrondelijk is.²⁵¹

2.6. De voltooiing van Elizabeths heksenidentiteit

Het zag er niet goed uit voor Elizabeth. Daar waar de verdediging zich eerder beriep op een gebrek aan bewijs, had zij nu het belangrijkste bewijsstuk geleverd dat bestond in premoderne heksenprocessen, namelijk een bekentenis.²⁵² Doorgaans leidde een bekentenis binnen een dag tot terechtstelling. Onder de Carolina en de Criminele Ordonnantien van Philips II diende een verdachte zijn of haar bekentenis “buiten pijn en banden van ijzer” te herhalen, meestal een dag nadat het scherpverhoor plaatsvond.²⁵³ Toch liet het vonnis nog even op zich wachten, want zes dagen na het verhoor arriveerde een tweede brief van de Luikse koopman Bon Mathij. Mathij had klaarblijkelijk een briefwisseling gehad met Denis Meys, een rechtsgeleerde die bij het proces betrokken was. Meys had Bon gevraagd wat meer uitleg te geven bij zijn vorige brief. Bon verklaarde nogmaals niets te weten van Elizabeths proces, behalve dat zij in Maastricht gevangenzat. Hij zei dat Elizabeth in het verleden zijn winkel bezocht heeft en dat zijn kind, toen nog gezond, tien of twaalf dagen daarna overleed. Hij wilde graag dat dit voorval onderzocht werd, mogelijk om eventuele geruchten over zijn betrokkenheid de das om te doen. Wel voegde hij eraan toe dat hij persoonlijk niets kon zeggen over haar schuld.²⁵⁴

Twee dagen na het arriveren van de brief werd een verscherpte aanklacht opgesteld. Deze bestond uit veertien artikelen en zeven beschuldigingen, waaronder die van Bon Mathij. Opvallend is dat de suggestie van Bon om Elizabeth te vragen naar het overlijden van zijn kind in de aanklacht wederom als voldongen feit was geformuleerd. Net zoals bij de eerste aanklacht, alsook de *klaglibel* tegen Entgen Luijten, werd de schuld van de verdachte veronderstelt.²⁵⁵ Een andere beschuldiging was afkomstig van Lieben Clueren, een 43-jarige man die al eerder als getuige à charge was opgeroepen. Volgens hem had Elizabeth hem twee jaar eerder op de Grote Gracht bezocht en iets in het voer van zijn varkens gedaan. Deze werden vervolgens ziek en stierven.

²⁵⁰ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 233.

²⁵¹ Silverman, *Tortured Subjects*, 87.

²⁵² Kounine, *Imagining the Witch*, 44.

²⁵³ Thurston, *The Witch Hunts*, 219-220 en Dirck Volckertszoon Coornhert, *Boeventucht* (Muiderberg 1985), 23.

²⁵⁴ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 234.

²⁵⁵ Rossel Hope Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft & Demonology* (2015) 173-176.

Elizabeth zou ook naar het landgoed van Tilman Coex gegaan zijn om groenten te kopen van Jehan Henry. Toen Jehan en zijn vrouw niet thuis bleken, zou Elizabeth op een blad sla hebben geblazen en dit aan de koeien gevoerd hebben. Hieruit blijkt dat de getuigenis van Oda, ondanks de bezwaren van Hinnisdael en Catouns, gewoon was blijven staan. Volgens Jehan werden de koeien binnen vier dagen zo ziek dat hij genoodzaakt was ze voor een spotprijs te verkopen. Een andere beschuldiging was afkomstig van Frans Happerts, een onderwijzer voor wie Elizabeth in het verleden werkte. Zijn verschijning hier is opvallend daar hij eerder door de verdediging was opgeroepen als getuige à décharge. Volgens Frans had Elizabeth met zijn dochter gesproken waarna ook zij ziek werd. Hij had een *“grootte suspicie datter eene quaede handt over gegaen is”*. Tegen Jehenne Tans, de 66-jarige huisvrouw van getuige à charge Lens Tans, zou Elizabeth toegegeven hebben meer te weten over hekserij. Tijdens het oogsten was het onderwerp van toverij ter sprake gekomen, waarna Elizabeth gezegd zou hebben: *“indyen dat die van Justitie my vraechde wy dat tovenersessen waeren, ick souder wel weten te nomineren”*. Jehenne zou dit bij de getuigenverhoren van 15 juli ontkennen. De zesde beschuldiging had betrekking op een kind dat door Elizabeth van een kwaal genezen zou zijn. Het kind zou *“cromme ende omgekeerde”* voeten hebben gehad, totdat Elizabeth hem of haar op schoot nam en aaide. Dit werd toch als maleficium aangemerkt omdat het succes van de genezing indiceerde dat Elizabeth tevens degene was die het kindje behekst had. De zevende en laatste beschuldiging stelde dat Elizabeth in het Maagdendriesklooster gezegd zou hebben dat meerdere geestelijken na de mis van 1 oktober ziek waren geworden en dat het vermoeden bestond dat zij betoverd waren. Onder aan de pagina staan in een ander handschrift de namen van vier zusters geschreven en wanneer zij ziek werden.²⁵⁶

Afbeelding 24: De houtgravure “Teufelsbuhlschaft: Verführung durch den Teufel” van Ulrich Molitor. Vervaardigd omstreeks 1489.

Tijdens de zitting van 11 juli, acht dagen na haar eerste bekentenis, kregen Elizabeth en haar advocaat de kans om op de nieuwe aantijgingen te reageren. Het is mogelijk dat ook deze zitting een scherpverhoor was omdat een losse notitie in het procesdossier refereert aan de *scherper examinatie* van 11 juli.²⁵⁷ De vorm suggereert echter dat het hier om een doorsnee zitting ging. De structuur van het verslag volgde niet dat van de andere twee tortuurverslagen. Bovendien ontkende Elizabeth de beschuldigingen tijdens de zitting in alle toonaarden, daar waar ze bij de andere scherpverhoren betrekkelijk snel schuld bekende. In het verslag van het eerste scherpverhoor werd ook vermeld dat Elizabeth haar standpunt wijzigde na toepassing van tortuur, wat hier niet benoemd werd.²⁵⁸ Als het verhoor van 11 juli inderdaad een doorsnee zitting was, zou dat verklaren waarom de schepenen zich genoodzaakt voelden om op 16 juli een scherpverhoor aan te vragen op basis van recent verkregen informatie.

In de namiddag van 16 juli werd Elizabeth direct aan haar tweede scherpverhoor onderworpen. Kennelijk had men niet meer zoveel tijd nodig om te besluiten tot meer tortuur. Als

²⁵⁶ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 234-236.

²⁵⁷ Ibidem, 205.

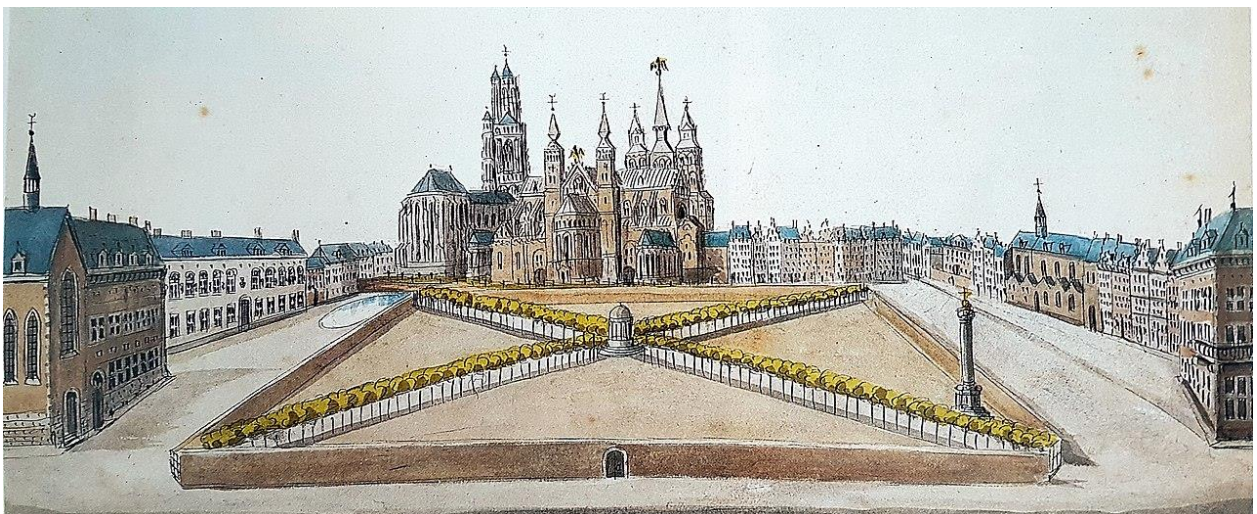
²⁵⁸ Ibidem, 236-237.

we het verslag mogen geloven, bood ze nog minder weerstand dan de eerste keer. Elizabeth vertelde dat ze drie maanden voor haar arrestatie de duivel ontmoet had bij de fontein op het Vrijthof (zie afbeelding 25). Hij had haar gevraagd waarom ze zo verdrietig was en haar drie witte penningen gegeven. Echter, toen deze munten in haar schoot vielen, veranderden ze in *dreck van een vercken*. De duivel had zichzelf voorgesteld als Hansken en was volledig in het zwart gekleed. Elizabeth vertelde dat ze met gemeenschap had en dat hij koud aanvoelde. Daarna zei de duivel tegen Elizabeth dat hij haar kon helpen indien zij God afzwoor, waarna hij met de wind wegvloog.²⁵⁹

Mogelijk vroeg de scherprechter om meer details want in de volgende alinea van het verslag wijdt Elizabeth uit: ze had de penis van de duivel in haar hand gehad en die had koud aangevoeld. Vervolgens zou ze seks met hem hebben gehad in de fontein, waar op dat moment geen water in stond. Het was heel laat in de avond. Bij de poel voor het gasthuis van Sint Servaas, op het omheinde groene veld, danste ze twee uur lang. Samen met “honderdzessen” (er wordt niet gespecificeerd of het hier om mensen ging) maakte ze een kring en de duivel sloot aan. Daarna nam de duivel haar bij de hand en ging ze bier halen in het Panhuys.²⁶⁰ Het is onduidelijk of dit volgens Elizabeth allemaal diezelfde avond plaatsvond. Mogelijk bedoelde Elizabeth dat ze naar Willem ging voor bier maar dan moet het op zijn minst ochtend zijn geweest.

Elizabeth vertelde dat ze veertien dagen na deze ontmoeting van hem “*crye wye neteln*” (kruiden zoals netels) kreeg en deze in de poel bij Sint Servaas heeft gegooid en er vervolgens met haar voeten op is gaan staan. De scherprechter vroeg waarom; Elizabeth antwoordde dat hij [de duivel] haar beval “*in duyvels naem*” dat voer aan de varkens te geven. Toen nam Elizabeth haar antwoord terug: “*niet in duyvels naem*”. Ten slotte vertelde ze dat ze in haar kring gedanst heeft met een klein vrouwtje dat op de Eggerstraat woonde. Ook die woorden nam ze gelijk terug. Ze vertelt dat wel nog dat er een speelman was die te midden van de dansende menigte stond en op een fluit speelde. Volgens het verslag werd haar nogmaals gevraagd naar het vrouwtje en Elizabeth gaf deze keer toe: ze had in de kring gedanst met het vrouwtje aan de ene hand en ‘Hansken’ aan de andere hand. Het verslag sluit af met de opmerking dat Elizabeth bij haar woorden bleef *extra torturam* (buiten de invloed van marteling).²⁶¹

Menigeen die dit verslag leest, zal de bekentenissen van Elizabeth onsamenvattend vinden. Tegenwoordig lijken verhalen over duivels in zwarte pakken en heksenkringen op het Vrijthof pure onzin. Toch zijn de door Elizabeth genoemde elementen geenszins willekeurig: menig ‘heks’

Afbeelding 25: Een reconstructie van het Vrijthof zoals het er mogelijk uit heeft gezien in 1600. Vervaardigd door Philippe van Gulpen.

²⁵⁹ Ibidem, 237-238.

²⁶⁰ Ibidem.

²⁶¹ Ibidem.

vertelde soortgelijke verhalen, vaak onder druk van tortuur. Tegelijkertijd is het ook mogelijk dat Elizabeth ondertussen overtuigd was van haar rol in de dood van Willem en de duivel gebruikte als middel om met haar schuldgevoel om te gaan. Misschien was het makkelijker te accepteren dat de duivel haar erin geluisd had, dan dat zij door middel van kwade emoties de jongen had vervloekt.²⁶² Dit was deels het resultaat van het stellen van suggestieve vragen die soms zo gestandaardiseerd waren dat ze niet meer werden bijgesloten in dossiers.²⁶³ Anderzijds sloten deze beelden ook aan op het bredere heksengeloof dat in die tijd door mensen gedragen werd. De witte penningen waar Elizabeth over sprak, waren munten met een hoog zilvergehalte van relatief grote waarde. Volgens de overlevering gaf de duivel zijn dienaars vaak munten die vervolgens in bladeren of mest veranderden, zoals ook bij Elizabeth gebeurde.²⁶⁴ Ook de verschijning van de duivel in zwarte kledij is iets dat we bij andere processen zien.²⁶⁵ Het verbond tussen heks en duivel werd vaak besloten middels seksuele gemeenschap. Dit gold voor zowel mannelijke als vrouwelijke heksen, aan wie de duivel zich in mannelijke of vrouwelijke vorm kon tonen. Nadat de daad erop zat, verdween de duivel dikwijls, waarbij hij zich soms ook terug veranderde in een dierenform.²⁶⁶ Dat Elizabeth seks met hem zou hebben gehad waarna hij met de wind wegvloog, werd dus niet zomaar door haar gezegd. Ook dat hij koud had aangevoeld, strookte met de opvatting die men indertijd had over seks met de duivel.²⁶⁷ Elizabeths beschrijving van de ontmoeting voldoet aan het beeld dat men toentertijd had van de *heksensabbat*.

Elizabeths bekentenis over het afzweren van God was misschien wel de belangrijkste opbrengst van het scherpverhoor. Hekserij was een spiritueel misdrijf, waarbij het verloochenen van God in ruil voor een pact met de duivel centraal stond.²⁶⁸ Daarom lag de focus van de aanklager ook niet zozeer op de misdrijven die Elizabeth gepleegd zou hebben. Deze dienden slechts als middelen om Elizabeths heksenidentiteit te bewijzen. In dat kader is het ook logisch dat dit scherpverhoor nog plaatsvond nadat Elizabeth bekend had Willem behekst te hebben, ondanks dat dat het aanleidende incident was voor dit proces. Het belang van het duivelspact ten koste van God zien we ook terug in de paar regeltjes notitie over de weerstand die Elizabeth bood tegen de beul.

Slechts tweemaal wordt verzet tegen de vraagstelling expliciet genoemd. Een van die voorvallen betrof het kleine vrouwtje op de Eggerstraat die volgens Elizabeth ook deelnam aan de Sabbat. Elizabeth heeft nog geprobeerd deze aantijging terug te nemen maar marteling dwong haar tot anders. Het was de enige bekentenis waar Elizabeth zich tot de laatste snik tegen bleef verzetten. Twee dagen na het scherpverhoor, toen ze gevraagd werd of ze bij haar woorden bleef, zei Elizabeth dat het vrouwtje weliswaar met haar danste maar tijdig vertrok.²⁶⁹ Mogelijk probeerde Elizabeth om haar uit de wind te houden, maar het mocht niet baten. Na afloop van het proces werd een bevel tot inhechtenisneming van het vrouwtje uitgezet. Wat hier de afloop van was, is onbekend.²⁷⁰

Het tweede moment van verzet had te maken met het zinsdeel "*in duyvels naem*". Ondanks alles wat Elizabeth op dat moment al bekend had, wilde ze er niet aan om toe te geven dat ze het in naam van de duivel gedaan had. Het verslag bevat een direct citaat: "*niet in duyvels naem*". We weten natuurlijk niet of Elizabeth woorden in de mond gelegd kreeg door de beul of dat haar bekentenis volledig van haarzelf afkomstig was. Elizabeth vond het in ieder geval belangrijk

²⁶² Charlotte-Rose Millar, 'Over-Familiar Spirits: The Bonds between English Witches and Their Devils', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 173-188, aldaar 185.

²⁶³ Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft & Demonology*, 100-108.

²⁶⁴ Thurston, *The Witch Hunts*, 175.

²⁶⁵ Roper, 'Witchcraft and Fantasy in Early Modern Germany', 24-25.

²⁶⁶ Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft & Demonology*, 461-468.

²⁶⁷ Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, 198.

²⁶⁸ Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft & Demonology*, 498.

²⁶⁹ Evers, *Een Maastrichts heksenproces in 1612*, 237-238.

²⁷⁰ *Ibidem*, 206.

genoeg om zich te verzetten tegen de notie dat zij in naam van de duivel gehandeld zou hebben, ook als dat ertoe leidde dat de beul haar opnieuw zou pijnigen.

2.7. De terechtstelling van Elizabeth Rijthoven

Een dag nadat Elizabeth haar bekentenis 'extra torturam' bevestigde, werd het vonnis geveld: de vijftigjarige vrouw zou ter dood gebracht worden vlak buiten de Hoogbruggepoort, bij het Leprozenhuis (zie demarkeerling 3 op afbeelding 17 voor de locatie en afbeelding 26 voor een tekening van de poort). Geen van de incidenten waar Elizabeth door buurtgenoten van was beschuldigd werden genoemd als onderbouwing van het vonnis. Zelfs Willem Brouwers kwam niet in de tekst voor. De schepenen waren meer geïnteresseerd in Elizabeths bekentenis met de duivel sabbat te hebben gehad.²⁷¹ Diezelfde dag nog werd het vonnis uitgevoerd. Zoals gebruikelijk bij een executie mocht Elizabeth een laatste biecht afleggen. Ook woonde ze nog de mis bij.

Afbeelding 26: Een tekening van de Hoogbruggepoort, ook wel bekend als Duitsepoort, zoals deze eruit zag omstreeks 1870. Net zoals alle andere stadspoorten van Maastricht, met uitzondering van de Helpoort, bestaat deze niet meer. Tekening vervaardigd door door Alexander Schaepkens.

Daarna werd ze buiten de stad gebracht en aan een staak gebonden boven op de brandstapel. De beul wurgde haar eerst; Toen ze dood was, werd de stapel aangestoken.²⁷² Het was naar alle waarschijnlijkheid de laatste executie van een heks in Maastricht.²⁷³

Het wurgen van een heks alvorens hij of zij verbrand werd, was gebruikelijk in ons deel van Europa. Volgens de regel werd een terdoodveroordeelde alleen levend verbrand als die niet bekend had. Indien hij of zij dwars en oncoöperatief was geweest tijdens het proces, werd soms zelfs voor jong hout gekozen om het proces te vertragen.²⁷⁴ Elizabeth had echter bekend en werd middels wurging gespaard van de verbrandingsdood. Ondanks de brute aard van de brandstapel, blijkt empathie voor de terechtgestelde wel mee te wegen in het kiezen van een executiemethode. Sommige heksen werden gezien als

gevallen christenen die een zekere mate van vergiffenis werd gegund zolang ze hun fouten maar erkenden. Dan mochten ze hun laatste mis bijwonen en werden ze gewurgd voordat ze verbrand werden. Indien iemand niet bekende, werd die gunst niet verleend.

Het is niet bekend of er publiek op de terechtstelling van Elizabeth af is gekomen. Veel executies vonden op prominente locaties plaats en trokken veel bekijks. De lichamen liet men vaak dagen aan de galg hangen of op het schavot liggen. Sommige terdoodveroordeelden werden postuum aan de galg of in een kooi gehangen buiten de poorten van de stad. De reden hiervoor was de afschrikkende werking die het zou hebben op potentiële toekomstige delinquenten. Veel

²⁷¹ Ibidem, 238-239.

²⁷² Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Nederland Betoverd*, 211.

²⁷³ Ingrid Evers in 'Gevangenissen, huizen van bewaring en politiecellen' (2013). Forumpost op Stichting MestreechOnline. <https://forum.mestreechonline.nl/forum/mestreech-maastricht/gebouwen-en-infrastructuur-maastricht-aa/3747-gevangenissen-huizen-van-bewaring-en-politiecellen/page2>

²⁷⁴ Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft & Demonology*, 178-179.

heksenverbrandingen vonden dan ook plaats centraal op het Vrijthof waar veel mensen het schouwspel konden waarnemen.²⁷⁵ Waarom Elizabeth buiten de stad werd geëxecuteerd, is niet bekend. Mogelijk nam de sociale animo voor heksenverbrandingen rond deze tijd af en vond men het in toenemende mate onprettig om te zien. Hoewel de allerlaatste executie van Maastricht in 1860 op het Vrijthof plaatsvond, kan het zijn dat verbrandingen elders werden uitgevoerd. Het is immers niet geheel ondenkbaar dat een verbranding heftiger was om te zien dan een ophanging.

Het dossier van Elizabeth Rijthoven sluit af met twee bladen. Eén is een verklaring van onschuld voor haar man en kinderen geschreven door Dirk Verheyen, de secretaris van het Brabants Hooggerecht. Hierin staat dat Johan en zijn dochters niet in Elizabeths bekentenis genoemd zijn en dus niets met de misdaden van hun moeder te maken hebben.²⁷⁶ Het is niet zeker hoe gebruikelijk het was dat zulke brieven verstrekt werden aan de nabestaanden van een terechtgestelde heks. Mogelijk werd deze gunst alleen verleend aan gegoede burgers als Johan om de schade aan hun reputatie te beperken. Het tweede blad is een notitie gedateerd op 6 april 1613, een klein jaar na de executie van Elizabeth. Het gaat over een van de dochters van Elizabeth die zes kopieën wilde van de reeds genoemde verklaring van onschuld. Deze wilde ze onder andere aan de burgemeester en pastoor van de Sint Janskerk laten zien. Mogelijk kreeg ieder gezinslid twee kopieën van de verklaring. Volgens het blad verleenden de schepenen toestemming om de verklaring te dupliceren.²⁷⁷

Deze twee documenten zijn wederom bewijs voor de catastrofale reputatieschade die families opliepen wanneer een van hen voor hekserij werd veroordeeld. Het Brabants Hooggerecht in Den Bosch stelde niet zomaar verklaringen van onschuld op voor een gezin in Maastricht. Dat een van de kinderen binnen een jaar om maar liefst zes kopieën vroeg van dit document, wijst erop dat de relaties van de Rijthovens met hun mede Maastrichtenaren schade hadden opgelopen. Dat ze de burgemeester en pastoor een verklaring van onschuld wilden overhandigen, kon twee dingen betekenen: ofwel de Rijthovens waren in conflict met deze mannen, ofwel zij konden vanuit hun rol als burgervader of geestelijk leider de gemeenschap manen tot verzoening. Het is ook mogelijk dat de aanvraag van de brieven een reactie was op wat zich op dat moment in Roermond voltrok: Elizabeth was van Roermond, een stad waar nog geen jaar na haar dood een grootschalige heksenpaniek was losgebroken. De nakomelingen van Elizabeth wilden mogelijk het zekere voor het onzekere nemen en benadrukken dat zij niets met de daden van hun moeder te maken hadden.

2.8. Conclusie

Toen Ingrid Evers het dossier van Elizabeth Rijthoven transcribeerde, viel het haar op dat er een zeer prominente rol speelde in dit proces. Het leek een vorm van sociale valuta op basis waarvan men zichzelf kon verdedigen of anderen kon aanvallen. Elizabeth was als telg van de familie Claes van goede komaf en had door te trouwen met Jonan Rijthoven zich aan een respectabele echtgenoot weten te binden. Dit soort relaties waren doorgaans effectieve buffers tegen rechtszaken en het verbaast dan ook niet dat Catouns en Hinnisdael daar hun strategie op baseerden. Ook de aanklager conformeerde zich aan deze standaard door zijn pijlen voortdurend te richten op Elizabeths veronderstelde goede naam. Zo werd er beweerd dat de Rijthovens veel verhuisden omdat Elizabeth nergens vertrouwd werd. Bovendien zou de vrouw niet naar de kerk gegaan zijn en samen met haar gezin een bordeel uitgebaat hebben. De verdediging sprak schande van deze beschuldigingen. Niet alleen omdat ze incorrect waren maar ook omdat ze de naam van Elizabeth en haar familie schade toebrachten. Hinnisdael wilde de namen van de

²⁷⁵ Mestreechter Steerke, 'De Perroen', <https://mestreechtersteerke.nl/pagdeperroen.html>.

²⁷⁶ Ibidem, 241.

²⁷⁷ Ibidem.

getuigen weten. Een getuigenis was immers alleen waardevol als die afkomstig was van een respectabel persoon. De eer van een individu en diens familie, hetgeen doorgaans in verband met elkaar stond, dicteerde hoeveel sociaal kapitaal men had in rechtszaken als deze. Volgens de verdediging was het sociale kapitaal van Loije Vincken nagenoeg nul.

Hoe groot de invloed was van individuele eer op familie eer blijkt uit de brief die de familie Claes schreef. Ze benadrukten weliswaar dan hun 'goede bloed' niet ter discussie stond maar voelden zich toch in het nauw gedreven door de rechtszaak in Maastricht. In een opvallende emotionele oproep stelden ze dat hun wangen 'rood waren gekleurd van schaamte' en dat dit gezichtsverlies gelijk stond aan sterven. Ze wensten dat de schepensbank vaart zou maken met hun vonnis zodat verdere reputatieschade beperkt bleef. Voor mensen uit alle lagen van de samenleving was eer een onstabiele aura die complete families kon verheffen of de verdoemenis in kon helpen. Eer kwam te voet en ging te paard waardoor een goede familienaam die generaties lang werd opgebouwd door één misstap om zeep geholpen kon worden. Eervolle leden van de samenleving hadden het in deze tijd van nauwe gemeenschapsrelaties aanzienlijk makkelijker dan zij die buitengesloten en gewantrouwd werden. Elizabeth Rijthoven was in de loop van dit dossier op allerlei manieren geanalyseerd en beoordeeld – als vrouw, christen en buur – en onwenselijk bevonden. De naam van haar familie zal ongetwijfeld meegewogen zijn maar kon niet voorkomen dat haar heksenidentiteit op de pijnbank tot voltooiing werd gebracht; niet nadat Elizabeths eigen reputatie helemaal niet zo goed bleek te zijn. De uitkomst van het proces zal enorme gevolgen hebben gehad voor haar dochters, die in 1613 verklaringen moesten aanvragen in Den Bosch om zich tegen de reputatie van hun moeder te beschermen.

Het heksenproces van Elizabeth Rijthoven toont dat men enorme waarde hechte aan het innerlijke en hoe dit tot uiting kwam. Emotionele expressies waren een raam naar de ziel en daardoor een belangrijke graadmeter van iemands karakter. Het uitblijven van Elizabeths tranen had haar als dor en gevoelloos getoond, een bevestiging dat Willem het aan de stok had gehad met iemand die misschien niet deugde. Willem Brouwers was vast al langer ziek die bewuste dag op de Eggerstraat maar dat deed er niet toe: hij zal zich oprecht slechter zijn gaan voelen na zijn ruzie met Elizabeth. De overtuiging behekst te zijn, kon immers een enorme fysiologische impact hebben. Mogelijk verergerde dit de symptomen van een ziekte die al langer latent aanwezig was. Slachtoffers van toverij logen meestal niet als ze zeiden zwak en miserabel te zijn geworden na een aanvaring met een heks. Willems eigen emoties waren overigens ook niet zonder gevolgen, wist hij zelf. Hij moet zich op zijn sterfbed bewust zijn geweest van het feit dat hij geen wrok mocht koesteren tegen Elizabeth alvorens hij overleed. De manier waarop iemand doodging was een voorbode voor hun hiernamaals en vredig sterven was een moeilijk te bewerkstelligen taak maar mogelijk de belangrijkste laatste daad die iemand kon verrichten. Vergiffenis uitspreken voor Elizabeth was een krachtige emotive, al zullen we nooit weten of het oprecht was. Vast staat dat Willem eigenlijk geen keuze had.

Hoofdstuk 3: Woede en het Volksgericht van ‘Kael Merrie’

Bij dit hoofdstuk heb ik gebruik gemaakt van de overgebleven stukken uit het procesdossier van Kael Merrie. Deze worden bewaard in het gemeentearchief van Roermond waar men ze op afspraak kan inzien. Er is ook een transcriptie vervaardigd door oud-archivaris Gerard van de Garde. Aangezien ik het schrift van de originele stukken niet meester ben, heb ik mij van de transcriptie bediend. Deze is niet digitaal beschikbaar maar kan ter plaatse opgevraagd worden in het archief. Het dossier lijkt grotendeels compleet maar is summier en bevat aanzienlijk minder details dan de voorgaande dossiers.

Afbeelding 27: ‘Een warachtige beschrijvinge van 64 tooveressen’. Houtsneede op een pamflet over de heksenprocessen in Roermond verschenen in Nijmegen tussen 1613 en 1614. De afbeelding is weinig specifiek en geen afspiegeling van de manier waarop de terechtstellingen plaatsvonden.

3.1. De context voor een volksgericht

Op 4 juli 1581 zien enkele voorbijgangers op de weg naar Roermond een vrouw in het water drijven. Het was het levenloze lichaam van Merrie, een vrouw die binnen en buiten Roermond naam had gemaakt als heks. Merrie’s handen en voeten waren aan elkaar gebonden en ze was verdronken. Het moet duidelijk zijn geweest dat het hier niet om een ongeval ging. Even verderop vochten twee vrouwen voor hun leven in de kolkende Maas: net als Merrie waren ze in het water geworpen door een boze menigte. Getuigen verklaarden dat ook deze vrouwen hun dood vonden in het water net buiten de stadsmuren.²⁷⁸

We weten niet veel over ‘Kael Merrie’ (kale Marie), zoals ze werd genoemd. Over de twee andere vrouwen weten we nog minder. Merrie stond in de zomer van 1581 terecht op verdenking van ‘tooverij’. Op basis van enkele getuigenverslagen is het aannemelijk dat Merrie op zijn minst van middelbare leeftijd was en een aantal keer in haar leven verhuisde. De zaak is aanvankelijk vrij oninteressant. De beschuldigingen waren vaag en de kroongetuige kwam, ondanks herhaaldelijke oproepen, eenvoudigweg niet opdagen. Van tortuur was geen sprake en waarschijnlijk heeft Merrie niet eens vastgezeten. Binnen twee weken werd de zaak geseponeerd en leek het met een

²⁷⁸ Gerard van de Garde, Transcripties van archiefbronnen over Kael Merrie (transcriptie voor L1 Limburg, Roermond 2007) 5-7.

sisser af te lopen. Kortom, een betrekkelijk rustig proces met een goede afloop.²⁷⁹ Een blik op het procesdossier en de getuigenverslagen die ná het vonnis volgen, verradt echter dat het daar niet bij is gebleven: Merrie is na haar vrijlating gevolgd tot aan de stadspoort door een menigte boze mannen en gelyocht. De twee vrouwen, bekenden van Merrie, waren vanuit Swalmen naar Roermond gekomen toen ze kennis namen van het proces. Ze waren bang geweest dat Merrie hen als heks zou aanwijzen en dachten een goede beurt te kunnen maken door zichzelf alvast te melden. Toen ze echter vernamen van Merrie's vonnis en weer wilden vertrekken, werden ze door een menigte boze mannen de Maas ingejaagd. Ze zouden beiden verdrinken.²⁸⁰

De Roermondse schepenbank wilde hier nog wel enkele getuigen over horen maar daar leek het bij te blijven. Als er verdere actie is ondernomen, blijkt dat niet uit de stukken. Een aanzienlijk deel van de daders was soldaat bij het Spaanse garnizoen en trok zich niet veel aan van de plaatselijke orde.²⁸¹ Behalve soldaten deden ook lokale mannen mee aan de lynchpartij – een mogelijke aanwijzing dat het volksgericht van onderop werd gesteund. Het draagvlak voor het terechtstellen van de verantwoordelijken was mogelijk laag. In een tijd waarin ordehandhaving erg leunde op de medewerking van een gemeenschap, bemoeilijkte dat de taak van de Roermondse schepenbank enorm. Historisch kwam het vaak voor dat lynchpartijen gedoogd of zelfs gesteund werden door de autoriteiten. Verzet tegen de wil van 'het volk' kon tot veel problemen leiden.²⁸²

Het proces van Kael Merrie leek in zekere zin op dat van Entgen Luijten. Beide vrouwen genoten een slechte reputatie en moesten uiteindelijk voorkomen op verdenking van hekserij. Toen het proces niet op de 'gewenste' uitkomst afstevende, werd het heft in eigen handen genomen. Een volksgericht als dat van Merrie was een emotionele praktijk waarbinnen mensen niet alleen hun woede volgden maar ook versterkten door toe te geven aan het geweld. Als heksenprocessen een symptoom waren van onrust, dan waren volksgerichten een escalatie daarvan. In plaats van het maatschappelijke weefsel te herstellen, reten ze het verder uiteen.²⁸³ De boze menigte was over het algemeen minder geïnteresseerd in de theologische aspecten van toverij en of de verdachte naar de sabbat ging of een relatie met de duivel onderhield: dat was hoofdzakelijk interessant voor de schepenbank en auteurs die over hekserij schreven. Voor de 'gewone' man of vrouw was het maleficium en de schade die de heks aan de gemeenschap had aangericht het belangrijkste.²⁸⁴ Een volksgericht had dan ook lang niet altijd het 'nobile' doel om een rechtszaak te imitere. Dikwijls was het eenvoudigweg wraak, gedreven door woede en machteloosheid.²⁸⁵

Nergens binnen de huidige Nederlandse landsgrenzen werden zoveel heksen terechtgesteld als in Roermond. Het leeuwendeel hiervan stond terecht gedurende het beruchte heksenjaar van 1613 tot en met 1614. Maar liefst 75 'heksen', waarvan 90% vrouw, werden ter dood gebracht of overleefden hun scherpverhoor niet. Deze mensen kwamen overigens niet alleen uit Roermond zelf, maar ook het Overkwartier van Gelre en de heerlijkheid Dalenbroek. Kleine gehuchten als Swalmen hadden geen eigen schepenbank en gingen voor grotere zaken naar de schepenbank in Roermond. Maar liefst 73% van de vervolgte heksen waren buiten-staanders en kwamen dus van buiten de stad.²⁸⁶ Het eerste heksenproces in Roermond speelde zich af, voor zover wij weten, in

²⁷⁹ Ibidem.

²⁸⁰ Evers, *Maaslandse Heksenprocessen*, 97.

²⁸¹ Jacques Sinninghe, *Limburgsch Sagenboek* (Zutphen 1988) 303.

²⁸² Bryan P. Levack, 'Witch Lynchings Past and Present' in: William Carrigan en Christopher Waldrep, *Swift to Wrath. Lynching in Global Historical Perspective* (Virginia 2013), 33-56, aldaar 50.

²⁸³ Malcolm Gaskill, 'Witchcraft and Neighbourliness in Early Modern England' in: *Remaking English Society. Social Relations and Social Change in Early Modern England* (Suffolk 2013) 217.

²⁸⁴ Levack, 'Witch Lynchings Past and Present', 50.

²⁸⁵ Edward Bever, 'Bullying, the Neurobiology of Emotional Aggression, and the Experience of Witchcraft', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 193-212, aldaar 201.

²⁸⁶ Gerard van de Garde en Charlotte Ruijs-Janssen, 'Balans van 'heksenjaar' 1613-1614, *Spiegel van Roermond* (Roermond 2016) 121.

Afbeelding 28: De Rattentoren in Roermond, een overblijfsel van de oude vestingwerken. Heksen werden hier gedurende hun proces en in afwachting van hun vonnis gevangengezet. Foto van de website van *Hart van Limburg*.

1522. Daarna vonden er nog twee processen plaats in 1525. Het proces van Kael Merrie was het eerste na een onderbreking van 56 jaar. In de periode daarna vonden er om de zoveel jaar een aantal processen plaats, waarvan zes in 1587 en drie in 1594. Van 1609 tot en met 1611 kwamen er nog zeker vier mensen voor.²⁸⁷ De processen werden waarschijnlijk uitgevoerd aan de hand van de *Criminele Ordonnantiën* van Filips II en teksten uit de *Malleus Maleficarum*.²⁸⁸ Gezien de belabberde juridische positie van vermeende heksen lijkt het onwaarschijnlijk

dat de *Carolina*, zelfs als zij van kracht was, een rol van betekenis heeft gespeeld. De gelegenheid voor wederhoor was er nauwelijks en men werd redelijk snel en zonder juridische onderbouwing verwezen naar de pijnbank.²⁸⁹

Het feit dat processen elkaar vaak in clusters opvolgden, kent drie mogelijke verklaringen. Een daarvan is het geloof dat heksen deelnamen aan de heksensabbat, zoals we ook zagen bij Elizabeth Rijthoven. Deze samenkomst van heksen met hun duivel maakte de deelname van meerdere personen aannemelijk waardoor men bij processen vaak op zoek ging naar medeplichtigen.²⁹⁰ Ten tweede noemden verdachten tijdens hun verhoor vaak namen. Vooral als de scherprechter eraan toekwam, werd al snel met de vinger naar mede-heksen gewezen. Vaak werd hier ook in de vraagstelling expliciet op aangestuurd. Pijn, angst, paniek of het verlies van controle of realiteitszin konden een verdachte ertoe bewegen zelfs dierbaren te beschuldigen.²⁹¹ Ten slotte waren er de externe factoren die een samenleving vatbaarder maakten voor heksenprocessen. Oorlogen, ziektes, hongersnoden of natuurrampen konden ontwrichtende gevolgen hebben voor gemeenschappen.²⁹² In een tijd waarin hemel en aarde een geheel vormden, had magisch denken een sterke invloed op de wijze waarop mensen de wereld om hen heen verklaarden. In tijden van wanhoop was een heks dan ook een welkome zondebok. Als er veel misoogsten waren of bij verscheidene mensen de koeien geen melk meer gaven, kon het zijn dat verschillende leden van een gemeenschap als verdacht werden aangemerkt.

Kael Merrie en haar burens zullen helaas veel van dit soort tegenspoed gezien hebben gedurende hun levens. Het Roermond en omstreken van 1581 had betere dagen gekend. Rondtrekkende legers maakten zich schuldig aan brandschatting, plundering en geweld. In 1572 richtten de troepen van Willem van Oranje een slachtpartij aan in de stad.²⁹³ Plaatselijke monniken werden op brute wijze vermoord en hun lichamen publiekelijk tentoongesteld.²⁹⁴ Aansluitend vond een

²⁸⁷ Evers, *Maaslandse Heksenprocessen*, 95-107.

²⁸⁸ Gerard van de Garde en Charlotte Ruijs-Janssen, 'Kroniek van het 'heksenjaar' 1613-1614, *Spiegel van Roermond* (Roermond 2024) 99.

²⁸⁹ Ibidem.

²⁹⁰ Pierre de Lancre, 'Dancing and sex at the Sabbath, 1612', in *The Witchcraft Sourcebook* (Abingdon 2015), 119-124.

²⁹¹ Silverman, *Tortured Subjects*, 81 en 87.

²⁹² Horsley en Horsley. *On the Trail of the "Witches"*, 17.

²⁹³ Vikkie Bartholomeus, 'De Tachtigjarige Oorlog is ook Limburgs', *De Limburger* (versie 5 februari 2019), https://www.limburger.nl/cnt/dmf20190204_00091119 (24 mei 2024).

²⁹⁴ Roermond.com, 'Moord op de Kartuizers', <https://www.roermond.com/kartuizers> (versie 24 mei 2024).

lang beleg plaats door de Spanjaarden, wiens schrikbewind zou duren tot 1580.²⁹⁵ Met de overwinning van Parma in Maastricht werd in Roermond een contrareformatorisch beleid uitgerold. De plaatselijke bisschop, Wilhelmus Lindanus, wilde de zeden in de stad herstellen en was een gedreven inquisiteur.²⁹⁶

Behalve ellendige toestanden door menselijk handelen, zat het weer ook niet mee. De Kleine IJstijd, die rond deze periode zijn dieptepunt bereikte, onderwierp Europa aan zeer uitdagende klimaatomstandigheden. De winters waren streng, de lenten koud en de zomers nat. Men werd geplaagd door hevige onweersbuien en hagel met desastreuze gevolgen voor de oogsten. Overcultivatie, overbegrazing, erosie, bodemuitputting, tekorten aan veevoer, hongersnood, stijgende voedselprijzen en inflatie waren aan de orde van de dag. In heel Maasland ontstond er sociale onrust, vooral in de landbouwgemeenschappen.²⁹⁷ Het beeld is dat van een van een door geweld en ecologische rampen geteisterde streek. Hoewel causaliteit niet onomstotelijk aangetoond kan worden, ligt het voor de hand dat de ellende een rol speelde in de enorme ervaring van heksenprocessen in de regio. Kael Merrie en de twee vrouwen uit Swalmen, alsook de zeventig mensen die enkele decennia later massaal op de brandstapel zouden belanden, verkeerden in de nabijheid van een hoop ellende. Angst, woede en machteloosheid dreef menig gemeenschap ertoe zich tegen een van hun leden te keren, soms in de hoop dat er betere tijden aanbraken nadat een heks uit hun midden was verwijderd. Akkefietjes, onenigheid, verhuizingen en andere zaken waar men eerder geen aandacht aan schonk, konden met terugwerkende kracht geherinterpreteerd worden als hekserij wanneer de omstandigheden zich daarvoor leenden. Dit zagen we ook bij Elizabeth Rijthoven en Entgen Luijten: de heks werd als het ware geconstrueerd in de beklagdenbank wanneer haar hele leven werd geherinterpreteerd als een uiting duivelsaanbidding, eerloos gedrag en zwarte magie.

3.2. De verklaringen van Merrie's burens

Op 20 juni 1581 werden zes mensen opgetrommeld door de schepensbank. Zij moesten getuigen in het eerste en enige getuigenverhoor in het heksenproces tegen Kael Merrie. Al snel werd duidelijk dat de meesten de vrouw niet of nauwelijks kenden: Merrie's reputatie was een rondspokend gerucht waar niemand de oorsprong van wist. Ook niet Peter Potlepel, een man die al zes- of zeventien jaar in de nabijheid van de vrouw woonde. Hij was op de hoogte van haar slechte naam maar zei verder niets van haar te weten. Wel had zijn vorige echtgenote ooit ruzie gehad met Merrie waarna de varkens lam werden. Deze zouden bij haar in de tuin gelopen hebben. Het is niet duidelijk of dit destijds tot veel heisa leidde of slechts in het kader van dit proces als mogelijk hekserij incident genoemd werd. Buurtgenoot Tilman Kaeldregher was veel stelliger dan Peter. Hij beweerde Merrie's toverkunsten aan den lijve ondervonden te hebben: ze zou hem ziek en lam hebben gemaakt na onenigheid over de koop van een vat bier. Net als bij Willem Brouwers, meent Tilman behekst te zijn na een woordenwisseling op straat. Klaarblijkelijk was hij er zo slecht aan toe dat er 'bijzondere middelen' nodig waren om hem weer op te lappen.²⁹⁸

De overige getuigen wisten niet veel meer te vertellen. De meesten woonden in de buurt van Merrie maar kenden haar eigenlijk niet. Merrie's volledige gebrek aan contacten binnen de stad zou een rode draad blijven in de getuigenissen van haar burens. Een koppel zei dat de vrouw veel tijd binnenshuis doorbracht waardoor ze haar zelden zagen. Van haar reputatie hadden ze uiteraard gehoord maar alleen van horen zeggen. Andere getuigen groeven diep in hun geheugen om incidenten te herinneren: er waren wel eens mensen ziek geweest maar of dat met Merrie te maken had, wisten ze niet. De standaard verhalen van koeien die slechte melk gaven, passeerden

²⁹⁵ Van de Garde en Ruijs-Janssen, 'Balans van 'heksenjaar', 118.

²⁹⁶ Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Nederland betoverd*. 168-169.

²⁹⁷ Van de Garde en Ruijs-Janssen, 'Kroniek van het 'heksenjaar' 1613-1614, 100-101.

²⁹⁸ Van de Garde, Transcriptie, 4.

de revue. Niemand kon of wilde met zekerheid zeggen dat Merrie erachter zat. Een van de getuigen wist zich te herinneren dat Merrie oorspronkelijk van Berghe was, mogelijk een dorpje in het noordelijkste puntje van Nederlands Limburg of Sint Odiliënberg zes kilometer ten zuiden van Roermond. Ook daar zou ze een reputatie als heks hebben gehad. Het is niet ondenkbaar dat Merrie's nieuwe burens daar lucht van hadden gekregen.²⁹⁹

Toen hoorde de schepensbank een vrouw die eenvoudigweg 'Drieske' genoemd werd. Drieske was de vrouw van een sergeant en moeder van tenminste één jong kind. Ze vertelde dat Merrie haar zoontje of dochtertje ziek had gemaakt. Drieske zou het kind neergezet hebben waarna de Merrie het optilde om mee te spelen. In de periode daarna werd het kindje onwel. Ene Wim Tillemans bevestigde het verhaal van zijn vrouw gehoord te hebben. Drieske kreeg ook ter plekke bijval van Clement, een man die eerder in het proces was gehoord.³⁰⁰ In het dossier staat niet of het kindje ooit nog beter werd en mogelijk kwakkelde het op het moment van schrijven nog steeds met zijn of haar gezondheid. Mogelijk was het proces gestart door het sergeantspaar in een wanhopige poging om Merrie de betovering ongedaan te laten maken.

De getuigenverklaringen in dit proces hebben niet veel vlees op de botten. Als we ervan uit gaan dat de scribent volledig is geweest in zijn verslaglegging, wisten de burens van Merrie niet veel over haar te vertellen. Een handvol getuigen noemden het incident met het kindje van de sergeantsvrouw maar de meesten begonnen er niet eens over. Mogelijk waren de mensen bang voor Merrie en wilde ze geen belastende verklaringen afleggen – zeker niet als de sergeant zelf nog moest getuigen. Angst voor de wraak van een heks die na vrijspraak haar gram kwam halen, kwam vaak voor.³⁰¹ In het proces van Elizabeth Rijthoven had ook niet iedereen weet van het conflict met Willem Brouwers maar het werd wel benoemd. Onwetende burens zeiden tegen de schepensbank niet te weten van de ruzie, Willem niet te kennen of alleen wat roddels gehoord te hebben. Een belangrijk gegeven is dat in zowel het proces van Elizabeth Rijthoven als dat van Entgen Luijten getuigen een vragenlijst voorgelegd kregen. Mogelijk was dat hier niet aan de orde. Er zit in ieder geval geen vragenlijst in het dossier bijgesloten. De verklaringen van Kael Merrie's buurtgenoten wekken de indruk dat er in algemene zin gesproken is over hun onderlinge verstandhouding alsook de reputatie van de vrouw. Mogelijk zijn de getuigen tegelijkertijd of in groepjes gehoord. Het zou in ieder geval verklaren waarom Wim Tillemans' verklaring plotselinge bijval kreeg van Clement.

Dat de getuigenverslagen zo summier waren, had een aantal mogelijke redenen. Ten eerste was het heksenproces van Kael Merrie een van de eerste in Roermond die als halsmisdrijf behandeld werd. Voor 1520 stond op toverij nog een geldboete.³⁰² In 1522 en 1525 belandden drie heksen op de brandstapel maar dat was ten tijde van Merrie's proces meer dan een halve eeuw geleden.³⁰³ Pas na 1581 werden er periodiek en systematisch heksen vervolgd. Mogelijk was haar strafzaak het startschot voor de ontwikkeling van de vervolgcultuur die zou pieken in de beruchte vervolgingsjaren 1614 en 1615. Het is dus niet ondenkbaar dat het proces van de vrouw redelijk ad hoc werd aangevlogen, zeker in dit vroege stadium. Een tweede verklaring rust in de juridische context van het proces: door wettelijke veranderingen die werden doorgevoerd tussen 1525 en 1581 stond een vermeende heks machteloos en tamelijk rechteloos. Zo mocht hij of zij geen advocaat inschakelen of zelfs maar een schriftelijke verdediging voeren. Processen waren kort met een sterke positie voor de openbare aanklager.³⁰⁴ Ten slotte kwam Kael Merrie's proces tot een vroegtijdig einde omdat de kroongetuige niet was komen opdagen. Mogelijk waren de eerste verhoren slechts verkennend en had het proces bij verdere escalatie meer diepgang gekregen.

²⁹⁹ Ibidem.

³⁰⁰ Ibidem.

³⁰¹ Briggs, 'Emotions and Affect in Lorraine Witchcraft Trials', 201.

³⁰² Van de Garde en Ruijs-Janssen, 'Kroniek van het 'heksenjaar' 1613-1614, 99.

³⁰³ Evers, *Maastrandse Heksenprocessen*, 95.

³⁰⁴ Ibidem.

Afbeelding 29: Uitgave van de *Malleus Maleficarum* uit 1600 in bezit van Roermond. Dit exemplaar is mogelijk geraadpleegd tijdens heksenprocessen. Foto gemaakt door Hennie Retera.

Uit de getuigenverklaringen komt een beeld naar voren van een sociaal geïsoleerde vrouw. Het merendeel van haar burens gaf aan Merrie niet te kennen. Hoewel ze niet in Roermond geboren was, woonde ze mogelijk haar hele leven in de streek. Als ze niet van Sint Odiliënberg was maar van het noordelijke Bergen, moet ze ook al om en nabij zeventien jaar in Swalmen doorgebracht hebben. Zelfs Peter Potlepel, die al die tijd bij haar in de buurt woonde, wist eigenlijk niet veel van haar. Opvallend is ook dat Merrie's familie volledig buiten beschouwing werd gelaten in de stukken. Bij Elizabeth Rijthoven werd door de verdediging voortdurend verwezen naar de familie Claes en het gezin Rijthoven werd tegen wil en dank bij de zaak betrokken. Entgen Luijtens vermeende grootmoeder, alsook haar dan al lang overleden man, speelden een grote rol in haar proces. Als Merrie een man of kinderen had, dan was haar functioneren als echtgenote en moeder zeker relevant voor de schepenbank. Een blik op de processtukken uit het heksenjaar van 1613 en 1614 toont dat Roermond in dat opzicht niet afweek van Limbricht en Maastricht: bij menig proces werden ouders, grootouders en voorouders tegen het licht gehouden, alsook echtgenoten en echtgenotes.³⁰⁵ Het volledig buiten beschouwing laten van Merrie's familie door de schepenbank suggereert dat zij er alleen voor stond. Kael Merrie voldeed in die zin aan ons stereotype beeld van de sociaal geïsoleerde heks. Als ze elders geboren was en ondertussen al 17 jaar rond Roermond woonde, was ze waarschijnlijk niet heel jong meer. In Swalmen kende men haar ook – mogelijk heeft ze daar ook een tijdje gewoond. Als Merrie volwassen was toen ze Bergen verliet, was ze op zijn minst rond de veertig jaar oud. Als ongetrouwde vrouw zonder naburige familie in het tumultueuze Maasland van 1581, die naar alle waarschijnlijkheid als buitenstaander werd gezien, moet het geen makkelijk bestaan zijn geweest. Zeker niet als haar burens op de hoogte waren van haar reden om jaren eerder Bergen te verlaten.

³⁰⁵ Gerard van de Garde, Onderzoeklijst heksenprocessen (werkdocument met transcripties).

3.3. Het proces bereikt een impasse

In een ongedateerd stuk confronteert de schout Merrie met haar slechte reputatie. Hij stelt dat de vrouw een slechte naam heeft bij haar burens en door hen van hekserij verdacht wordt. Dan richt hij zich tot de schepensbank en vraagt hen wat met Merrie gedaan moet worden. Merrie lijkt overigens niet onder de indruk van de getuigenissen van haar kennissen: ze ontkent de beschuldigingen in alle toonaarden en zegt dat zij boven recht en billijkheid wordt verdacht. De aantijgingen zijn niet meer dan roddels die juridisch niet overeind blijven. Ze eist dan ook onmiddellijke vrijstelling.³⁰⁶ Het volgende stuk in het dossier, gedateerd op 4 juli 1581, roept de sergeant en zijn vrouw op om over de brug te komen met bewijs. Nu blijkt dat Merrie op last van een Italiaanse sergeant is aangeklaagd. Het kindje wordt echter niet genoemd als reden voor de dagvaarding. Wat Merrie concreter ten laste wordt gelegd, is dat er *allerley onraidt* (allerlei onheil) in de buurt plaatsvond en dat zij daarmee *suspicie geschept* heeft. Net als bij Elizabeth Rijthoven zien we dat de schepensbank het aanleidende incident slechts gebruikt als opmaat voor een onderzoek naar iemands deugdelijkheid. Het is niet de belager van het sergeantskind dat terechtstaat in Roermond maar een vrouw met een slechte reputatie. Volgens de stukken wordt er geopperd om haar voorlopig vrij te laten zodat het gerecht de zaak fatsoenlijk kan voorbereiden. Iemand zou dan garant moeten staan voor haar om zeker te weten dat ze de benen niet nam.³⁰⁷

Dan gebeurt er iets vreemds. Het volgende stuk, óók gedateerd op 4 juli, stelt dat de sergeant na drie herhaaldelijke oproepen niet is komen opdagen. Als de datum klopt, zou dit allemaal op dezelfde dag gebeurd moeten zijn. Nadere bestudering van het dossier wijst uit dat alle resterende stukken dezelfde datum hebben. De meest voor de hand liggende verklaring is dat de laatste helft van de processtukken pas achteraf is opgetekend. We weten dan ook niet zeker over welke exacte tijdsperiode dit proces zich voltrokken heeft maar het moet ergens tussen 21 juni en 4 juli 1581 zijn geweest. Dat alles terzijde, loopt het proces hier spaak. Zonder klager is er geen rechtszaak en zonder rechtszaak is er geen veroordeling. Er zit niets anders op dan de klacht te verwerpen. Dit staat in premodern Europa overigens niet gelijk aan vrijspraak: de schepensbank blijft verontrust over Merrie's reputatie en vindt dat het gebrek aan bewijs en getuigen haar niet van die verdachtmakingen ontslaan. Daarop wordt de vrouw verbannen. Ze moet bij zonsopgang Roermond verlaten en mag zich nooit meer binnen twee mijl (drie kilometer) van de stad laten zien. Doet ze dit wel, dan riskeert ze een niet nader genoemde lijfstraf.³⁰⁸

Het is niet bekend waarom de sergeant en zijn vrouw niet voor het gerecht verschenen zijn maar ongebruikelijk was het niet. Hoewel leden van een gemeenschap vaak openlijk klaagden over een van hekserij verdachte buur, wilde menigeen niet verantwoordelijk zijn voor een officiële beschuldiging. Een mix van schuldgevoel maar ook angst voor de heks of een mogelijk lasterproces maakte dat men lang niet altijd een getuigenverklaring zwart op wit wilde hebben. Menig getuige liet het na om de daad bij het woord te voegen in de rechtszaal.³⁰⁹ Mogelijk was de sergeant de taal niet machtig, was hij druk met andere verantwoordelijkheden of interesseerde het hem eenvoudigweg niet zoveel. Als man van enig aanzien zal hij niet veel te vrezen hebben gehad van Kael Merrie. De vrouw leek ook niet bijzonder goed te liggen bij haar burens, ook al waren er maar een handvol met concrete beschuldigingen. Gezien het feit dat Merrie gelynched werd door soldaten, iets waar de sergeant waarschijnlijk een rol in speelde, zal de uitkomst van het proces hem niet koud hebben gelaten. Ongeacht zijn ons onbekende motieven, betekende zijn gebrekkige medewerking het einde van de rechtszaak tegen Kael Merrie.

³⁰⁶ Van de Garde, Transcriptie, 4.

³⁰⁷ Ibidem, 4-5.

³⁰⁸ Ibidem 5.

³⁰⁹ Kounine, *Imagining the Witch*, 58.

Dat het seponeren van een zaak toch eindigt met een straf, lijkt vandaag de dag een absurde tekortschieting van de rechtsgang. Toch toont het lot van Merrie overeenkomsten met onze hedendaagse houding tegenover schuld en onschuld. Wie tegenwoordig wordt vrijgesproken van een misdaad, wordt dat doorgaans vanwege een gebrek aan bewijs. Aangezien een niet verrichte daad vaak geen sporen achterlaat, kan lang niet elke verdachte zijn of haar onschuld bewijzen. Het is dan ook aan de aanklager om de schuld van de verdachte te onderbouwen. Onschuld is verondersteld tot het tegendeel wordt aangetoond. Hieruit volgt dat vrijspraak niet altijd betekent dat een verdachte onschuldig is, enkel dat er te weinig bewijs was voor een veroordeling. Dit verklaart waarom men ook na vrijspraak een slechte reputatie kan behouden; menig verdachte van ernstige misdrijven lijdt permanente sociale schade door daden waar hij of zij nooit schuldig aan bevonden is. Denk hierbij aan zedendelicten die moeilijk te bewijzen zijn waardoor veel daders hun straf ontlopen. Hierin ligt de basis voor het wantrouwen dat menigeen voelt wanneer verdachten van zware misdrijven worden vrijgesproken. Dat ongemak, voortkomend uit de kennis dat een juridische procedure niet waterdicht is, voelde men in heksenprocessen ook. Het kwam wel vaker voor dat men bij gebrek aan bewijs een heks moest laten gaan.³¹⁰ Zeker in een proces als dat van Merrie, waar haar onschuld nooit bewezen kon worden omdat het proces simpelweg niet van de grond kwam. Deze spanning zagen we eerder in het proces van Entgen Luijten, waar er onder de Carolina niet gemarteld mocht worden en de schuldvraag in het luchtledige bleef hangen. Tegenwoordig leiden processen waar getuigen afhaken of vormfouten worden gemaakt simpelweg tot vrijspraak. Echter, in premodern Europa vertrok men niet vanuit het beginsel dat men onschuldig was tot het tegendeel werd bewezen. Dan moest men tot een compromis komen.

Daar waar men vandaag de dag verschillende gradaties straffen kan uitdelen, lag dat in de tijd van Kael Merrie en haar lotgenoten wat lastiger. Gevangenis bestonden nog niet. Vrijheidsberoving als straf is immers een betrekkelijk recente uitvinding. Men werd in de regel alleen vastgezet in afwachting van een gerechtelijke uitspraak, in afwachting van de voltrekking van een vonnis of als tijdelijke maatregel na het vertonen van wangedrag. Milde straffen bestonden eigenlijk niet. Zo kon het eerverlies geleden door een dag aan de schandpaal of de financiële aderlating van een geldboete catastrofale gevolgen hebben. Het spreekt voor zich dat ook de eenmalige lijfstraf dusdanige schade kon toebrengen aan een mens dat deze daar niet altijd van herstelde, om van executies nog maar te zwijgen. Het was dan ook lastig voor een schepenbank als die in Roermond om mensen te straffen die een niet te negeren slechte reputatie hadden maar onvoldoende bewijs nalieten om geëxecuteerd te worden.³¹¹ Verbanning was een noodgreep die werd ingezet wanneer de rechtsgang niet zijn gebruikelijke zuiverende werking had gehad.

Dit werd lang niet door iedereen als de lichtere straf gezien. In Baden-Württemberg zei een dief ooit dat ze liever geëxecuteerd dan verbannen werd omdat het “erger zou worden, ze zou geen enkele stad meer binnen mogen”.³¹² Men was in die tijd behoorlijk wantrouwig naar vreemden, zeker als het gerucht ging dat ze uit naburige dorpen of steden verdreven waren. Gemeenschappen waren vaak hecht en buitenstaanders, zoals we in de drie Maaslandse processen zagen, werden soms na vele jaren nog steeds niet geaccepteerd. Hoe wanhopig zou de situatie van Kael Merrie geworden zijn als ze in haar eentje Roermond moest verlaten na een verbanning voor hekserij? In Swalmen had men vernomen van de rechtszaak dus het was plausibel dat men buiten Roermond ook op de hoogte was. Het behoeft niet veel voorstellingsvermogen om te bedenken Merrie ver zou moeten reizen om een gemeenschap te vinden die haar toe zou laten, zeker nadat ze eerder al Bergen had moeten verlaten. Haar nieuwe

³¹⁰ Briggs, *Witches & Neighbours*, 115.

³¹¹ Thurston, *The Witch Hunts*, 217.

³¹² Kounine, *Imagining the Witch*, 82.

buren zouden zich afvragen waarom de vrouw halsoverkop uit Roermond was vertrokken, hetgeen direct achterdocht zou opleveren. Zover zou het echter nooit komen.

3.4. De waterproef van Kael Merrie

We weten niet waar Merrie verbleef na de uitspraak van de schepenbank. Als ze niet in Roermond woonachtig was, bracht ze daar wel de nacht door zodat ze de volgende ochtend symbolisch de stad uitgeleid kon worden. Mogelijk verbleef ze in afwachting van dat vonnis in de cel (zie afbeelding x). We weten niet zeker waar Merrie woonde ten tijde van het proces. Als ze net als de vrouwen uit Swalmen kwam, moet de uitspraak van de Roermondse schepenbank een onaangename verrassing zijn geweest. Merrie mocht immers niet binnen een radius van twee mijl in de buurt van Roermond komen terwijl het dorp Swalmen drie mijl verderop lag. In dat geval kon de vrouw 'gewoon' huiswaarts keren en had de schepenbank het probleem met Kael Merrie teruggekaatst naar de gemeenschap die haar middels dit proces uit hun midden had willen ruimen. Het zou in ieder geval verklaren waarom een grote groep mensen zich genoodzaakt had gezien alsnog met Merrie af te rekenen. Misschien woonde Merrie wel in Herten. Ze verliet namelijk de stad over de brug die naar het direct aangrenzende Herten leidde, dat binnen twee mijl van Roermond lag.

Tot op heden werd vaak aangenomen dat Merrie van buiten Roermond kwam maar na bestudering van de processtukken lijkt het tegenovergestelde waar. De schepenbank noemt expliciet de herkomst van de vrouwen uit Swalmen maar doet dat niet voor Merrie of haar burens. Als herkomst alleen wordt geëxpliceerd voor mensen van buitenaf suggereert dit dat Merrie in Roermond woonachtig was. Het zou ook verklaren waarom de vrouw in conflict raakte met een sergeant uit het Spaanse garnizoen, dat in Roermond gestationeerd was en niet veel te zoeken had in omliggende dorpjes met soms enkele tientallen inwoners. Merrie werd in afwachting van het proces niet gevangengezet, hetgeen een riskant besluit was als ze terug mocht keren naar een dorp enkele kilometers buiten Roermond. Het vluchtgevaar moet behoorlijk zijn geweest. Indien Merrie binnen de muren woonde, kon ze daar wachten op de volgende zitting en was gevangenzetting niet strikt noodzakelijk. Het zou ook verklaren waarom men in Swalmen pas een week na de eerste zitting in actie kwam en twee vrouwen richting de schepenbank stuurde. Het nieuws zou hun immers met enige vertraging bereiken. Het vonnis, dat haar expliciet uit Roermonde verbande, suggereert dat de schepenbank hier geen zaak afhandelde voor een nabijgelegen dorp. Merrie had, behalve in Bergen, vast ook in Swalmen gewoond gezien haar reputatie daar. Ze zal echter ook in Roermond gewoond hebben gezien de emotionele reactie van de Roermondse mannen op haar proces. Hadden ze echt zoveel woedende mannen op de been gekregen voor een onbekende vrouw van buitenaf die bovendien nooit meer terug zou keren? Het is mogelijk maar niet per se aannemelijk.

Ongeacht haar woonplaats, had Merrie een reputatie binnen Roermond en daar buiten. Als ze van Sint Odiliënberg was, kenden ze acht kilometer verderop ook haar naam. Indien ze inderdaad uit het Bergen in het noorden van Limburg kwam, had ze behoorlijke afstanden afgelegd om haar reputatie te ontvluchten. Het behoeft niet veel fantasie om in te denken dat de drie mijl rondom Roermond nauwelijks toereikend voelden.

Bij zonsopkomst werd ze door twee boden de stad uitgeleid, Herman en Wilm genaamd. Het drietal werd gedurende hun wandeling op de voet gevolgd door een stoet jonge soldaten. De boden begeleidden haar over de Stenen Brug waarna ze door de Voorstad Sint Jacob en via de Stadsdijk de Houten Brug bereikten die de Roer overbrugde. De Houten Brug was afgesloten met een staketsel en werd bewaakt door een Italiaanse provoost. Hij opende het hek om Merrie door te laten en sloot het daarna weer af. Herman en Wilm keken de vrouw met de provoost na om te

zien of ze andere kant bereikte.³¹³ Toen opende Italiaanse provoost de poort en zette de soldaten de achtervolging in. Herman en Wilm zouden in een later verhoor benadrukken dat ze de orders hadden Merrie slechts tot aan de poort te begeleiden. Kennelijk voelden ze zich genoodzaakt te verklaren waarom ze niet verder liepen met de vrouw. De mannen stelden dat ze niet zagen wat daarna met Merrie gebeurde. Ze konden nog net zien hoe de soldaten haar bereikten en hardhandig behandelden maar daarna liepen ze samen met de provoost terug de stad in.³¹⁴

Afbeelding 30: De Stenen Brug van Roermond. Hier stak Merrie over op de ochtend van haar verbanning.

In het dossier volgen een zevental getuigenverklaringen. Geen van hen lijken eerder gehoord te zijn in Merrie's proces. Een man genaamd Henrich Bonen vertelde dat hij die bewuste donderdag ging vissen en daarom ook de stad uit moest. Bij de brug zag hij hoe de provoost de poort opende en de boze menigte Merrie achterna ging. Merrie werd ingehaald bij het kruis op de Nieuwe Dijk en werd omgeduwd. Ze verzette zich en werkte de belager tegen de grond. Toen kreeg ze een schop van de schippersknecht, "ein Welscher"

(een aanduiding voor Walen), en een slag in haar zij met een knuppel van een soldaat genaamd Philips. Iemand riep toen tegen Philips dat hij daarmee moest stoppen en daar gaf hij in eerste instantie ook gehoor aan. Een van de jongemannen die leerling visser was, probeerde haar voeten aan elkaar te binden maar dit wilde niet lukken. Kennelijk lukte het Merrie nog een aantal keer overeind te krabbelen want volgens de verklaring moest ze meerdere malen tegen de grond geduwd worden. Uiteindelijk slaagde de leerling visser erin een touw rondom Merrie's arm te binden en nam de groep haar mee naar een verder gelegen oever waar de Maas dieper was. Daar stonden volgens Henrich al soldaten te wachten. Ze tilden Merrie op en gooiden haar in het water.³¹⁵

De voorbijgangers Johan van Pey en Trincken Moesbergh bevestigden het verhaal van Henrich. Zij hoorden Merrie haar belagers vragen of de heer hier opdracht toe had gegeven en of ze haar in de Roer gingen gooien. Jacob van Ercklandt en Coen Thonissen stelden dat ze het voorval zelf niet gezien hadden maar Merrie's lichaam later in de Maas zagen drijven.³¹⁶ Klaarblijkelijk wilde of kon de schepenbank, ondanks de vele ooggetuigen, geen van de daders horen. Waarschijnlijk waren ze helemaal niet bezig met het oplossen van de moord op Merrie en wilden ze alleen achterhalen wat er met de vrouw was gebeurd. Dat deze getuigenverslagen in het dossier van Merrie zitten, suggereert dat men dit volksgericht zag als onderdeel van Merrie's terechtstelling en niet als een aparte strafzaak.

Het vastbinden en in water gooien van een vermeende heks lijkt ook verdacht veel op een door het volk opgelegde waterproef. We zien bij volksgerichten wel vaker dat de menigte hun handelen baseerd op de 'gangbare' methoden en dat was de waterproef nog in 1581.³¹⁷ Desondanks zou het

³¹³ Van de Garde, Transcriptie, 1-2.

³¹⁴ Ibidem, 5-6.

³¹⁵ Ibidem.

³¹⁶ Ibidem.

³¹⁷ Levack, 'Witch Lynchings Past and Present', 50.

naïef zijn te denken dat de soldaten zich met waarheidsvinding bezigden toen ze de vrouw in de kolkende Maas wierpen. Immers, zelfs bij de waterproef is het in principe niet de bedoeling dat de verdachte verdrinkt. Ook in het geval van schuld wordt hij of zij aan wal gehaald en dan alsnog middels de gebruikelijke methoden terechtgesteld. Toen de soldaten Merrie met gebonden handen en voeten in de Maas gooiden, wisten ze dondersgoed wat daar het gevolg van zou zijn. Het was overigens geen zeldzaamheid dat boze menigtes zagezegd een waterproef afnamen waarbij ze de verdachte willens en wetens verdronken.³¹⁸

Een nog niet eerder gestelde vraag is wat voor positie het Italiaanse garnizoen in dit netwerk van Roermondse soldaten had. Werden ze gezien als bezetters of bevrijders die Roermond beschermden tegen Staatse troepen? Traden zij op om de buurt te behoeden voor deze vermeende heks of namen zij wraak namens hun sergeant? Het is onmogelijk te achterhalen hoeveel van de druk op het proces vanuit de gemeenschap kwam of juist van de soldaten. In het laatste geval, zou men de huiver tijdens de getuigenverhoren wat makkelijker kunnen verklaren. Merrie's burens hadden weliswaar een moeizame relatie met haar maar wilden de stap naar een heksenproces misschien helemaal niet nemen. De sergeant of schepbank startte een proces naar aanleiding van het incident met het kindje. De burens waren plichtsgetrouw hun verhaal komen doen maar hadden zich aan de oppervlakte gehouden. Drieske, waarschijnlijk iemand uit de buurt, was nog wel komen getuigen maar haar man had geen gehoor gegeven. Mogelijk was hij de taal niet machtig of vond hij dat hij boven de rechterlijke macht in Roermond stond. Dat laatste zou waar blijken te zijn want het volksgericht werd op zijn minst gefaciliteerd door de gezaghebbenden. Merrie sprak in haar laatste minuten nog het vermoeden uit dat 'de heren' hier zelfs opdracht toe hadden gegeven.³¹⁹

Op het eerste gezicht lijkt deze gewaarwording een herstel van orde; een correctie van de gemeenschap door de gemeenschap nadat de schepbank naliet Merrie fatsoenlijk te vervolgen. Tot op zekere hoogte is dat ook waar: een volksgericht vond vaak plaats wanneer een rechtszaak te lang duurde, te duur werd of tot lichte straffen zou leiden.³²⁰ Het dossier van Merrie is waarschijnlijk pas na haar 'terechtstelling' opgetekend omdat de zaak eerder stuk liep en omdat heksenprocessen nog geen systematische aanpak kenden. Dat wilde echter niet zeggen dat het binnen de gemeenschap niet leefde: zoals eerder bij Entgen Luijten en Elizabeth Rijthoven was ook hier het proces een toneel voor emoties en gemeenschapsdrama.³²¹ Kennelijk liepen de gemoederen rondom Kael Merrie dusdanig op dat een groep mannen het heft in eigen handen besloot te nemen. Deze escalatie was eerder een teloorgang van orde en sociale cohesie dan een herstel ervan.³²² Volksgerichten kwamen in de regel voor wanneer gemeenschappen onvoldoende vertrouwen hadden in hun bestuurders en juridische slagvaardigheid.

3.5. Twee vrouwen uit Swalmen gaan ten purge

Het heksenproces van Merrie was het eerste in tientallen jaren dat zich afspeelde in de regio. Ongetwijfeld zullen de geruchten zich als een lopend vuurtje hebben verspreid door Roermond en omliggende dorpen. Dat de plaatselijke autoriteiten nog redelijk onervaren waren op het gebied van heksenvervolgingen, wil niet zeggen dat het heksengelooft geen voet in de aarde had. Het geloof in magie en de beoefenaars ervan was iets van alle tijden en was sterk verweven in het premoderne wereldbeeld.³²³ Het was dan ook geen toeval dat getuigen in de reeds besproken

³¹⁸ Ibidem, 51.

³¹⁹ Van de Garde, Transcriptie, 5.

³²⁰ Ibidem, 50.

³²¹ Michael Ostling en Laura Kounine, 'Introduction: 'Unbridled Passion' and the History of Witchcraft', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 2-15, aldaar 2.

³²² Thurston, *The Witch Hunts*, 217.

³²³ Ibidem, 82-104.

processen overlappende ideeën over heksen en toverij hanteerden. De ernst van het Merrie's situatie zal dan ook niemand ontgaan zijn.

Zo ook niet in Swalmen, het eerder genoemde gehucht op enkele kilometers afstand van Roermond. Twee vrouwen die Merrie kenden, vreesden dat dit drama ook hen zou raken. Het is onbekend wat hun relatie tot Merrie was maar het proces had in ieder geval tot gevolg dat een dorpsgenoot hun van hekserij beschuldigde. Ondanks het feit dat heksenprocessen op dat moment een zeldzaamheid waren, wisten de vrouwen dat scherpverhoor een reële mogelijkheid was. Onder druk van pijn en dwingende vragen van een beul zou Merrie zomaar mede-heksen kunnen aanwijzen. Mogelijk vreesden de vrouwen dat Merrie hen zou noemen of eisten dorpsgenoten dat zij ter purge gingen. Het enige dat we weten, is dat de vrouwen op 28 juni, een week na de getuigenverhoren, naar Roermond vertrokken. Dat deden ze niet alleen: ze werden begeleid door de man die hun eerder van hekserij beschuldigde. Het is dan ook niet duidelijk of zij zich vrijwillig gingen melden of dat er sprake was van enige dwang. De vrouwen zullen ongetwijfeld binnen een dag de acht kilometer van Swalmen naar Roermond afgelegd hebben. Daar hielden ze zich waarschijnlijk koest in de hoop dat het proces van Merrie met een sisser af zou lopen.³²⁴

Het behoeft niet veel inlevingsvermogen om te zien dat dit waarschijnlijk erg zwaar voor de vrouwen was. Zelfs als ze veel vertrouwen hadden in hun eigen onschuld en de gerechtelijke procedure, gingen ze een risicovol moment tegemoet. In afwachting van een vonnis konden ze voor een lange tijd vast komen te zitten en onherstelbare financiële schade oplopen. Ook was er de vaak onoverkoombare slechte reputatie die plakte aan eenieder die ooit terechtstond voor hekserij. Ongeacht of zij vrijwillig hun tocht naar Roermond begonnen, had de situatie iets wanhopigs: ten eerste was er de wanhoop van Swalmen dat, door onbekende omstandigheden gedreven, zich genoodzaakt voelde twee van hun eigen dorpsgenoten aan de schepenbank af te leveren. Ten tweede waren er de vrouwen, wiens situatie zo onoverkomelijk was dat een gok op een levensgevaarlijk heksenproces nog het meeste perspectief bood. Ondanks dat de heksenvervolgingen nog nauwelijks van de grond waren gekomen in Maasland, wierpen reputaties voor hekserij al lange schaduwen over gemeenschappen. Men wist dat verdachten vaak op de pijnbank belandden en begrepen dat dit niet altijd tot zuivere bekentenissen leidde. Dat Merrie kon bezwijken op de pijnbank en ten onrechte kon wijzen naar de Swalmense vrouwen, was een mogelijkheid waar zij vast rekening mee hielden. Bij Elizabeth Rijthoven zagen we dat onvoldoende weerstand bieden tegen een roddel of aanklacht als argument voor schuld gebruikt kon worden. Bij Entgen Luijten zagen we dat men zulke beschuldigingen het beste de pas af kon snijden door zelf een proces aan te vragen, zelfs al gaf dat geen garantie op een gunstig afloop. Het was een weloverwogen risico dat men liever niet nam als het vermeden kon worden.³²⁵

Dat in ogenschouw nemende, was het niet vreemd dat de vrouwen uit op woensdag 4 juli zich uit de voeten wilde maken. Merrie's verbanning indiceerde weliswaar dat de schepenbank haar niet per se als onschuldig zag maar voor derden leek het gevaar geweken. Zonder veroordeling was er immers geen officiële connectie met een heks en, belangrijker nog, Merrie had geen medeplichtigen aangewezen. Daarop besloten de vrouwen terug te keren naar hun dorp.³²⁶ De kans is groot dat hun mannelijke chaperon ondertussen al vertrokken was: niet veel mensen konden het zich permitteren om een week weg te blijven van hun werkplaatsen of akkers, zeker niet in de zomer in een kleine landbouwgemeenschap. Het verklaarde in ieder geval waarom de vrouwen Roermond konden verlaten zonder zich bij de schepenbank te melden – iets waar hun beschuldiger mogelijk niet mee akkoord zou zijn gegaan. Helaas wachtte de vrouwen hetzelfde lot

³²⁴ Van de Garde, Transcriptie, 1 en 6.

³²⁵ Otten, *Duivelskwartier*, 28.

³²⁶ Van de Garde, Transcriptie, 5-6.

als Entgen Lijten, die honderd jaar later in een juridisch vagevuur tussen schuld en onschuld verstrikt raakte.

De stukken over het lot van de vrouwen uit Swalmen zijn, net als die van Merrie, gedateerd op 4 juli door de scribent. Ook deze zaten in hetzelfde dossier en behoorden volgens de schepenbank dus tot dezelfde casus. Drie mannen werden gehoord over het lot van de vrouwen, hoogstwaarschijnlijk gelijktijdig. Uit hun getuigenissen zou blijken dat ze zelf ook hadden deelgenomen aan het geweld. In totaal werden vier medeplichtigen uit de directe omgeving van Roermond genoemd, hetgeen indiceert dat buitenlandse soldaten weliswaar het grootste aandeel in het volksgericht hadden maar zeker niet het enige. Het is ook veelzeggend dat de schepenbank uitsluitend de 'Nederlandse' getuigen hoorde. De taalbarrière tussen de Italiaanse soldaten en Roermond zal niet onoverkomelijk geweest zijn, ervan uitgaande dat er mensen als tolk konden fungeren. Mogelijk trokken de troepen zich niets aan van de plaatselijke autoriteit of stonden deze zelfs op gespannen voet met elkaar. Het had er hoe dan ook alle schijn van dat onze dader-getuigen, Coen Witmecher, Johan Becker en de reeds genoemde visser Henrich Bonen, zelf ook niet veel te vrezen hadden van de autoriteiten. In hun getuigenissen schroomden ze er niet voor om hun eigen aandeel in het volksgericht te bekennen. Gezien het grote aantal betrokkenen hadden de mannen hun bijdrage kunnen afliegen of bagatelliseren. Daar zagen ze zelf de noodzaak niet toe.³²⁷

Op 4 juli was Coen Witmecher in zijn huis toen hij op straat commotie hoorde: buurtgenoten riepen dat er twee heksen in de stad waren. Daarop keek hij uit het raam en zag hij twee vrouwen wegrekken met een boze menigte in hun kielzog. Hij herkende ze. Coen hoefde niet lang na te denken en snelde naar buiten om zich bij het gezelschap aan te sluiten. Buiten de stadspoorten zag hij een stel mannen de twee vrouwen vastgrijpen. Ook de visser Henrich Bonen, die eerder Merrie zag verdrinken, had zich bij het gezelschap aangesloten. Hij zou later getuigen dat hij verschillende soldaten van verschillende nationaliteiten had herkend, waaronder Italianen met hun korporaal.

De meute gooide de vrouwen in de Maas maar liet het na om hen vast te binden. Dit maakte het mogelijk voor de vrouwen om terug naar de kant te waden, waarbij één van hen haar haarband verloor. Dat ze de oever probeerden te bereiken waar de mannen hun makkelijk konden inhalen, toont aan dat hun situatie precair moet zijn geweest. De kans was groot dat de vrouwen niet konden zwemmen en de Maas was woest en op veel plekken diep. Zelfs een begaafd zwemmer kon meegesleurd worden door het water of verstrikt raken in haar verraderlijke onderstromen. Het was waarschijnlijk niet mogelijk om zich te verbergen of een stuk met de stroming mee te drijven. Zo kwam het dat de vrouwen aan de waterkant opgewacht werden door de soldaten. Ze gooiden zand naar de vrouwen om hen terug de rivier in te jagen. Eén van de vrouwen werd aan haar benen terug de maas in gesleept, over de stenen, waarbij 'haar vrouwelijke delen' ontbloot werden. De ander werd terug het water in geduwd. Samen probeerden door het ondiepe deel te waden waar ze nog even stonden te praten. De mannen waren hen langs de oever gevolgd. Toen herkende een van de vrouwen Coen Witmecher en wenste hem Gods zegen toe. Misschien wilde ze zijn genade of dacht ze dat hij hen kwam helpen. Hij nam echter een wilgentak en deelde twee rake klappen uit.

Coen zou tegenover de schepenbank verklaren dat de vrouw zijn echtgenote had betoverd en dat ze in het verleden veel bij hem thuis was gekomen. Het is dan ook goed mogelijk dat de terechtstelling van de vrouwen een bijzondere emotionele lading had voor Coen. Mogelijk wilde hij wraak voor zijn vrouw of hoopte hij dat haar betovering verbroken kon worden door af te rekenen met deze heksen. Het is niet bekend of Coen van meet af aan deze vrouwen verdacht: mogelijk

³²⁷ Ibidem.

sloot hij zich aan bij de gewelddadige menigte en veronderstelde toen de connectie tussen de twee vrouwen en zijn echtgenote. Met Coen en de sergeant waren er op zijn minst twee mannen betrokken bij de volksgerichten die emotioneel geïnvesteerd waren in de uitkomst van Merrie's proces en, in het verlengde daarvan, het proces van de Swalmense vrouwen. Mannen waren met name onderhevig aan een patriarchaal emotioneel regime waarbinnen zij hun families met hand en tand diende te verdedigen.³²⁸ Met name de sergeant zal zich in zijn eer aangetast hebben gevoeld nu zijn kind ziek was door toedoen van Merrie. Zij was het doelwit geworden van zijn woede, wellicht uit frustratie of in de hoop dat met haar dood het kindje beter zou worden.³²⁹

Na de klap van Coen werd het pijnlijk duidelijk dat de oever niet veiliger was dan het water waartegen zij zich verzetten. De vrouwen waadden dieper de Maas in, waarschijnlijk in de hoop aan wal te kunnen op een eiland in de hoofdstroom. Op een gegeven moment stond één vrouw tot aan haar nek in het water. Terug naar de kant was evident geen optie maar het water was te diep om verder te lopen: de twee probeerden op hun rug te drijven maar werden meegesleurd door het water. Coen zou later nog verklaren dat de vrouwen nauwelijks weerstand hadden geboden en niemand pijn hadden gedaan.³³⁰ Hun lichamen werden niet gevonden maar waarschijnlijk verdronken ze allebei.

3.6. Emoties in volksgerichten en lynchpartijen

Hoewel we veel weten van de noodlottige gebeurtenissen op 4 juli 1581, weten we niets of nauwelijks over de drie vrouwen. In de reeds besproken processen werden de karakters en levensloop van zowel Elizabeth Rijthoven als Entgen Luijten uitvoerig tegen het licht gehouden. Bij Kael Merrie en haar lotgenoten tasten we in het duister. Om wat voor reden dan ook, hadden de vrouwen een naam voor hekserij opgebouwd. Het incident met het kindje van de sergeant was het startschot voor het proces van Kael Merrie, dat in Swalmen ertoe leidde dat twee vrouwen ten purge gingen. Er zijn aanwijzingen dat de schepenbank de afrekening oogluikend toestond of zelfs actief faciliteerde. Het kwam hen in ieder geval goed uit dat Merrie om het leven werd gebracht nadat ze er zelf niet in geslaagd waren haar fatsoenlijk te vervolgen. Dit soort uitbarstingen kwamen vaker voor na een verbanning.³³¹

Aan de buitenkant lijken volksgerichten slimme listen om af te rekenen met een persoon die niet langer gewenst is in een gemeenschap. Er wordt dan geredeneerd vanuit ons hedendaagse perspectief waarin een lynchpartij als moord wordt gezien en moordenaars hun sporen willen verbergen. Dat veronderstelt dat de moordenaars van Merrie en de twee vrouwen zich in het geheim voorbereidden en voorzorgsmaatregelen troffen om met hun daden weg te komen. In het Maasland van 1581 was wet en handhaving echter niet zo uitgekristalliseerd als nu. Er was geen sterke centrale overheid met uitgebreide wetten die door beroepsagenten gehandhaafd werden. De schout en schepenen voerden in hun beleving een continue strijd tegen zeden en zonden waarbij ze absoluut afhankelijk waren van de medewerking van hun eigen gemeenschap.³³² In de afwezigheid van politie, recherche of gevangenis moest ordehandhaving binnen een stad of dorp zelf geregeld worden. Het is niet voor niets dat, behalve lijfstraffen en executies, veel straffen een vernederende functie hadden: dit was immers een krachtig middel in de hechte gemeenschappen waar een goede reputatie een kwestie van leven of dood kon zijn.³³³ In dit klimaat, waarin een zichzelf corrigerend mechanisme tot op zekere hoogte gedoogd werd, was de stap naar een volksgericht helemaal niet zo groot. In de optiek van menig schepenbank kon het een toevoeging

³²⁸ Kounine, *Imagining the Witch*, 84.

³²⁹ Ostling en Kounine, 'Introduction: 'Unbridled Passion' and the History of Witchcraft', 10.

³³⁰ Van de Garde, Transcriptie, 1-6.

³³¹ Bever, 'Bullying, the Neurobiology of Emotional Aggression, and the Experience of Witchcraft', 201.

³³² Thurston, *The Witch Hunts*, 193-194.

³³³ Robin Briggs, 'Emotions and Affect in Lorraine Witchcraft Trials', 146.

zijn op het repertoire aan maatregelen dat men kon nemen tegen een ongewenst lid van de gemeenschap.³³⁴

Het volksgericht is in de meeste gevallen dan ook geen rustig uitgedokterd plan maar een door emoties gedreven escalatie. Het nadeel van zulke escalaties is dat, wanneer de geest eenmaal uit de fles is, men makkelijk de controle verliest. Zelfs als de schepenbank de moord op Kael Merrie faciliteerde, is de kans groot dat de daaropvolgende afrekening met de twee vrouwen redelijk spontaan ontstond. Ze hadden zich uit de voeten willen maken en waren opgemerkt, waarna verscheidene mannen en jongens naar buiten kwamen en een gewelddadige menigte vormden. De soldaten die eerder Merrie verdrongen, rekenden af met haar mede-heksen, bijgestaan door Roermondse schepenen als Witmecher die nog een appeltje met hen te schillen hadden.

Een simpele visser als Henrich Bonen zal in zijn eentje misschien niet gedurfd hebben om drie vrouwen om het leven te brengen. In de anonimiteit van een boze menigte, waaraan ook personen van aanzien deelnamen, zal hij zich gesterkt hebben gevoeld. Het Spaanse garnizoen, zelfs als het niet geliefd was, zal enig ontzag hebben genoten bij de plaatselijke bevolking. Het feit dat de soldaten het voortouw namen in al het geweld had mogelijk een legitimerende uitwerking op mannen als Coen Witmecher, Johan Becker en Henrich Bonen. Bovendien voelde hun individuele aandeel waarschijnlijk kleiner in de grote geweld plegende menigte waar de genadeklap werd uitgedeeld door het handjevol mannen dat de vrouwen in de Maas gooide.³³⁵ Voor Coen Witmecher wogen zijn stokslagen allicht niet zo zwaar op zijn geweten met oog op de verdrinkingsdood die de twee vrouwen uiteindelijk zouden sterven.

Dat Merrie en de twee vrouwen verdrongen werden, zal geen toeval geweest zijn. De soldaten waren ten slotte bewapend en hadden makkelijk een zwaard kunnen trekken als ze korte metten met de vrouwen wilden maken. De waterproef was echter een populair middel bij volksgerichten. Een andere veelgebruikte methode was steniging, en menig verbannen heks vond zo haar einde onderweg naar de stadspoort.³³⁶ Steniging was echter geen middel om schuld te achterhalen en diende puur en alleen als afrekening. Ook werden vermeende heksen vaak verbrand waarmee de zeer gangbare brandstapel executie werd nagebootst. Dit werd doorgaans bewerkstelligd door het huis van de heks in brand te steken en er zijn zelfs voorbeelden van heksen die in gemeenschappelijke ovens gestopt zijn. In tegenstelling tot bij een officiële brandstapel executie, werd hier vaak geen genade geschonken in de vorm van wurging.³³⁷ De reden dat de waterproef veel gebruikt werd, was dat deze zowel dienst deed als waarheidsvinding en vonnis. De betrokkenen konden, door een proces na te bootsen dat de dood vaak als uitkomst had, zich gesterkt voelen in hun handelen.³³⁸ De waterproef beantwoordde de emotionele urgentie van de situatie door rechter en beul te zijn, zonder dat het gezelschap nog uiteen moest om later terug te komen voor een eventuele executie.³³⁹

3.7. Conclusie

Het heksenproces van Kael Merrie was het vroegste van de drie met tevens ook het kortste dossier. Omdat de zaak nooit van de grond kwam, ontbreekt het aan verslagen die een diepgaander inzicht kunnen geven in Merrie's beleefwereld. Bovendien was de scribent zo beknopt geweest dat het zelfs aan basale persoonsinformatie ontbrak. Aan alles bleek dat de Roermondse schepenbank niet bijzonder ervaren was met dit soort processen. Getuigen werden in kluitjes gehoord zonder enige richtvragen en er werd nergens verwezen naar wetteksten of relevante literatuur. Dat de

³³⁴ Levack, *Swift to Wrath*, 50.

³³⁵ Philip Zimbardo, 'Onderzoek naar sociale dynamica: macht, conformisme en gehoorzaamheid' in: *Het Lucifer Effect. Hoe gewone mensen zich laten verleiden tot het kwaad* (New York 2010) 361-408.

³³⁶ Levack, 'Witch Lynchings Past and Present', 51.

³³⁷ Ibidem.

³³⁸ Robert Bartlett, *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal* (Oxford 1986) 26.

³³⁹ Levack, 'Witch Lynchings Past and Present', 51.

moorden op de twee vrouwen uit Swalmen ook tot Merrie's proces werden gerekend, veronderstelt dat de uitbarsting van geweld tot op zekere hoogte als legitiem gezien werd door de autoriteiten.

In het procesdossier wordt de emotionele toestand van Merrie en de overige betrokkenen niet expliciet genoemd. Dat gebeurt overigens vaak niet in dit soort stukken. Wat we wel hebben, zijn de silhouetten van emoties.³⁴⁰ Het lynchen van Merrie en de twee vrouwen was het resultaat van een volledig verlies van controle nadat de eerstgenoemde 'slechts' tot verbanning veroordeeld was. Verbanning deed vaak geen recht aan het gevoel van onrechtvaardigheid dat men ervoer waardoor opgekropte woede een andere uitlaatklep moest vinden. Voor mannen wiens dierbaren zagezegd door de vrouwen behekst waren, kon het geweld een vorm van wraak zijn. Indien het kind van de sergeant of de vrouw van Coen Wittmecher nog leefde, zou het doden van de heks een manier kunnen zijn om het maleficium ongedaan te maken. Dat de meute geen genoegen nam met de dood van Merrie alleen maar ook de twee vrouwen uit Swalmen ombracht, kan twee dingen betekenen: ofwel hun connectie met Merrie was een voldongen feit en zij werden van meet af aan als medeplichtigen gezien, ofwel de mannen hadden in een vlaag van woede hun zinnen op andere 'heksen' gezet. Dat geweld vaak oversloeg en ook makkelijker werd naarmate de situatie vorderde, zou enkele decennia later ook blijken tijdens het heksenjaar van 1613 en 1614.

Dat er gekozen werd voor een waterproef terwijl de soldaten makkelijk de vrouwen op een andere manier hadden kunnen doden, kan een aantal redenen hebben gehad. Allereerst verbloemde deze magere imitatie van een godsoordeel dat hier in feite een moord gepleegd werd. Bij een waterproef was men rechter en beul tegelijk, waarbij de voltooiing van de proef het daaropvolgende overlijden van de verdachte rechtvaardigde. Het voorzag het geweld van legitimiteit op een manier die uit zou blijven bij bijvoorbeeld steniging of wurging. Dat men niet oprecht bezig was met waarheidsvinding toen ze Merrie in het water wierpen, moge duidelijk zijn. De vrouw werd niet terug aan wal gehaald en was dusdanig vastgebonden dat de verdrinkingsdood zelfs bij drijven onvermijdelijk was. Toen de mannen hun zinnen zetten op de twee vrouwen, verdween iedere pretentie van rechtspraak. Ze werden geschopt en geslagen en als het ware het water in gejaagd. Daar bleven ze kennelijk drijven maar toch mochten ze niet aan wal komen. Het uiteindelijke doel, namelijk het doden van deze drie vrouwen, zou die dag hoe dan ook bereikt worden.

We weten niet of het proces van Kael Merrie puur voortkwam uit haar eigen moeizame reputatie of grotendeels gevoed werd door maatschappelijke onrust. Het is in ieder geval een mogelijkheid waarmee rekening gehouden moet worden. Hoewel heel Maasland gebukt ging onder politieke onrust, oorlog en klimatologische problemen had Roermond het in het bijzonder zwaar gehad. Het behoeft niet veel fantasie om in te denken dat de misère van de voorgaande decennia een vruchtbare bodem voor heksenprocessen had gecreëerd. In de jaren na de dood van Merrie zouden meerdere processen plaatsvinden, met uiteindelijk een uitbraak die tot de grootste in Europa zou behoren. Dat dit zich juist in Roermond afspeelde en niet in Maastricht, dat vóór 1600 meer heksen had vervolgd, zal dan ook geen toeval zijn geweest.

³⁴⁰ Rita Voltmer, 'The Witch in the Courtroom: Torture and the Representations of Emotion', 98.

Conclusie

In dit onderzoek heb ik door middel van drie gerechtelijke dossiers de beleefwereld van betrokkenen bij Maaslandse heksenprocessen onderzocht. Aan de hand van gemeenschapsdynamieken, emoties maar ook de context van hun leefomgeving heb ik geprobeerd de ervaringen en innerlijke wereld van betrokkenen zo goed mogelijk te reconstrueren. Uiteraard was bij iedere casus de heks zelf de belangrijkste persoon in deze reconstructies. Onderstaand is een synthese van deze drie processen, wat dit onderzoek betekent en enkele aanbevelingen voor de toekomst.

De casussen van Entgen Luijten, Elizabeth Rijthoven en Kael Merrie hebben uitgewezen dat het Maaslandse heksenproces een arena was van emoties, gemeenschapsdrama en religieuze overtuigingen tegen de tumultueuze achtergrond van politieke en economische tegenspoed. Hoewel de drie vrouwen voor vrijspraak vochten, namen ze actief deel aan hun processen. De strijd die zij voerden was dan ook niet gericht tegen het heksengelooft maar tegen de beschuldigers die hun van hekserij betichtten. Het geloof in God, de duivel en magie was in premodern Europa unaniem en niets in de procesdossiers van Entgen, Elizabeth en Merrie gaf aanleiding om te veronderstellen dat deze vrouwen daar een uitzondering op vormden. De Maaslandse processen waren dan ook niet zozeer een verhaal over machtige inquisities of kerken die actief jacht maakten op heksen maar eerder een rommelig landschap van emotionele en sociale spanningen waarin burens met de beschuldigde vinger naar elkaar wezen. Net zoals tegenwoordig, zijn misdaden en de daarbij behorende straffen vaak een product van de normen en waarden van een bepaalde cultuur in een bepaalde tijd. Mensen die van zulke misdaden beschuldigd worden, bestrijden niet zozeer de wet als de aantijging deze misdaad begaan te zijn.

Hoewel voor dit onderzoek drie totaal verschillende processen bestudeerd zijn, was reputatie een onmiskenbare rode draad in ze allemaal. Entgen en Elizabeth hadden midden in hun gemeenschap gestaan maar waren in de loop der jaren door diezelfde gemeenschap afgewezen. Ook Merrie werd niet vertrouwd door haar burens, al was haar leven vóór het proces een blinde vlek. De belangrijkste buffer tegen beschuldigingen bleek een goede naam en relaties met respectabele leden van de gemeenschap. Dit alles past bij de bredere context van premodern Europa als eermaatschappij. De eer van een individu en diens familie dicteerde hun plek in de sociale hiërarchie. Het was makkelijker voor een vrouw van stand als Elizabeth om die goede naam kwijt te spelen dan voor een eenvoudige en geïsoleerde vrouw als Merrie om deze te winnen. Toen de familie Claes hun zorgen kenbaar maakte over de schade die het heksenproces hun naam zou berokkenen, overdreven ze niet: eer was een belangrijk sociaal valuta en een verondersteld gebrek eraan leken vrijwel alle van hekserij verdachte mannen en vrouwen gemeen te hebben.

Een aspect van heksenprocessen die in Maaslandse literatuur op onbegrip stuit, is de focus van de schepenenbank op de schuldige in plaats van op het strafbare feit. Hekserij was hoofdzakelijk een geestelijk en emotioneel misdrijf dat weliswaar wereldlijke schade aanrichtte maar primair een aangelegenheid van de ziel was. Dat een heksenproces daar niet altijd grip op kreeg, was een onzekerheid die men niet altijd naast zich neer kon leggen. Het verklaarde waarom iemand zich genoodzaakt voelde Entgen te vermoorden en waarom een woedende meute drie Roermondse vrouwen verdrong. Dat Merrie überhaupt verbannen werd nadat haar zaak was geseponneerd, strookt niet met het hedendaagse idee van gerechtigheid waarbij een gebrek aan bewijs tot vrijspraak leidt. Het past echter wel in een wereld waar 'suspicie scheppen' op zichzelf al kwalijk is, waaruit volgt dat aangeklaagd worden voor hekserij ook bij vrijspraak een blamage blijft. De focus op de dader en niet de misdaad was ook zichtbaar in het proces van Elizabeth Rijthoven. De schepenen van Maastricht waren simpelweg niet zo geïnteresseerd in de dood van Willem

Brouwers, die net als veel van zijn tijdgenoten vroegtijdig stierf. Een mysterieus overlijden op jonge leeftijd was treurig maar helaas zo gebruikelijk dat het niet op bijzondere aandacht kon rekenen van de autoriteiten. De veronderstelde maleficium van Elizabeth was interessant in zoverre dat het haar identiteit als heks bevestigde.

Behalve het onbegrip voor de procesvoering kenden heksenprocessen een onderliggend moraal en begrip van het innerlijke leven dat tegenwoordig niet intuïtief begrepen wordt. Een facet waarin het premoderne wereldbeeld hard afweek van het onze, was hun begrip van pijn. Zo bestond er een strikt emotioneel regime ten aanzien van huilen en de mate waarin dit gedaan diende te worden. Ook de veronderstelde effectiviteit van tortuur stoelde op een opvatting van pijn die wij tegenwoordig als achterhaald zien. Men geloofde dat de waarheid in het lichaam verborgen lag en naar buiten gedwongen kon worden door de fysieke schil te beschadigen. Een vroom christen zou van God de kracht krijgen om dit proces te doorstaan en dat was in Elizabeths geval dus niet zo. Behalve fysieke pijn, begreep men ook dat een mens emotionele pijn kon voelen. Het valt dan ook niet uit te sluiten dat Entgens eenzame opsluiting als vorm van tortuur diende. We weten niet wat de Limbrichtse schepenbank vond van haar episode enkele dagen voor haar dood. Er bestond een veelvoud aan verklaringen voor dit soort inzinkingen die lang niet allemaal religieus van aard waren. Het is echter waarschijnlijk dat haar zelfverklaarde possessie binnen de contouren van een heksenproces wel degelijk als iets duivels werd geïnterpreteerd. Niet iedereen raakte zomaar door de duivel bezeten en in de regel zei dit iets over degene bij wie dit wél gebeurde. In de premoderne samenleving bestonden er redelijk uniforme beelden van de duivel en hoe deze zich toonde aan potentiële slachtoffers. Er waren ideeën over de heksensabbat en de duivel die in heel Europa werden gedeeld. Entgens episode toonde zich als een standaard duivelspossessie, net zoals de bekentenis van Elizabeth het script volgde van een redelijk standaard heksensabbat. Waarschijnlijk hadden de vrouwen een begrip van God en de duivel geïnternaliseerd dat onder pijn of stress op deze manier tot uiting kon komen. Het maakt in die zin ook niet uit of Entgen haar episode acteerde en of Elizabeth antwoorde in de mond kreeg gelegd door de beul. In beide gevallen hebben we te maken met mensen die een standaard beeld van de duivel, heksen en de sabbat herbevestigden. Het kan ook goed zijn dat Entgen en Elizabeth een emotioneel breekpunt bereikten en oprecht geloofden onder invloed van de duivel te verkeren. Binnen de emotionele praktijk van beide vrouwen was dat per slot van rekening een voor de hand liggende verklaring.

In alle drie de casussen presenteren de processen zich als een eindpunt van oplopende spanningen. Met name het heksenproces van Kael Merrie toont zich als een totale escalatie van gemeenschappelijke onrust. Hoewel we niet weten wat er met Entgen Luijten en Elizabeth Rijthoven gebeurd zou zijn in het geval van vrijspraak, toont Merrie's lot een plausibel eindstation. In het Roermond van 1581, dat geteisterd werd door rondtrekkende legers, misoogsten en ziektes, was een heks een welkome zondebok voor het leed waaronder de bevolking gebukt ging. Daarmee wil ik niet zeggen dat men bewust een ander foutief de schuld gaf: waarschijnlijk geloofde menig een oprecht dat de heks verantwoordelijk was voor een hoop ellende. Misschien had Merrie's vrijlating meer begrip gekregen als de vrouw een fatsoenlijk proces doorstaan had – maar een zaak die geseponneerd werd omwille van logistieke obstakels bood weinig geruststelling aan de Roermondse. De waterproef waaraan de vrouw onderworpen werd, was een wanhopige uitbarsting van geweld waarin de gemeenschap als een sociaal immuunsysteem acteerde. Volksgerichten en lynchpartijen retten de sociale orde uiteen en deden weinig om de rust in een gemeenschap te doen wederkeren. Daar waar ze bij Merrie nog enigszins de contouren van een waterproef volgden, hadden ze die pretentie bij de Swalmense vrouwen volledig losgelaten. Zij werden eenvoudigweg verdrinken. De menigte, die na hun eerste moord zich mogelijk gesterkt voelde, wilde deze vrouwen uit hun midden verwijderen. Het proces van Kael Merrie geeft weer hoe vaak vermeende heksen werden vervolgd vanwege druk uit de gemeenschap.

In dit onderzoek heb ik geprobeerd recht te doen aan de realiteit van vrouwen als Entgen Luijten, Elizabeth Rijthoven en Kael Merrie. In plaats van hen als lijdende voorwerpen te zien, heb ik gekeken naar de manier waarop zij participeerden in hun eigen processen en hoe zij deze beleefden. Het erkennen van hun actieve deelname kan de indruk wekken dat daarmee hun slachtofferschap ontzegd wordt. Naar mijn mening is daar geen sprake van. De slachtoffers van de heksenvervolgingen hoeven geen rebellen of voorvechters van vrouwenrechten te zijn om groot onrecht geleden te hebben. De inwoners van Maaslandse dorpen en steden leefden in een andere realiteit dan wij nu doen, wat ook precies de reden is dat heksenvervolgingen moeilijk vertaald kunnen worden naar een vocabulaire die moderne lezers begrijpen. In Limbricht herinnert alleen het stratenpatroon, kasteel en de familienamen nog aan die tijd. Voor de rest was hun belevingswereld en het sociaalemotionele landschap waardoor zij bewogen volstrekt anders dan dat van ons. Mijn doel was om een plausibele reconstructie te creëren van die beleefwereld, de gevoelens en gedachtes die daarbij hoorden. Hoewel het heksengeloof vaak wordt weggezet als monsterlijk en bizar blijkt er wel degelijk een zekere ratio aan ten grondslag te liggen. Het woord 'rationeel' wordt hier niet gebruikt als het antoniem van 'emotioneel'. Evenmin wordt er gesuggereerd dat heksenprocessen 'rationeel' waren in de zin dat het vanuit moreel of intellectueel oogpunt een goede zaak was. 'Rationeel' betekent in deze dat de betrokkenen in kwestie consequent konden handelen en zich bedienden van een intern coherent redeneringsproces.

Op basis van secundaire literatuur en de heksenprocessen die daarin aan bod kwamen, kan ik stellen dat Maaslandse heksenprocessen redelijk naadloos passen in de bredere Europese vervolgcultuur. Het belang van zaken als eer en reputatie, het begrip van pijn en de rol van emoties strekt ver buiten de grenzen van Maasland. De overeenkomsten die ik zag in de processen tussen deze regio en Baden-Württemberg, zoals omschreven door Laura Kounine, suggereren dat in dit onderzoek drie redelijk standaard heksenprocessen aan bod zijn gekomen. De Maaslandse vervolgcultuur was heel onstabiel vanwege de telkens veranderende politieke en juridische context. Toch leek de beleefwereld die de basis legde voor het heksengeloof een tamelijk stabiele factor, ongeacht welke wetteksten men gebruikte of welk hof de zaak behandelde. Hoewel ik maar drie processen uitvoerig behandeld heb, heb ik meerdere processen in Maasland geïnventariseerd tijdens de voorbereidende fase van dit onderzoek. Daaruit blijkt dat hier, net als elders in Europa, de meeste heksen vrouwen waren. De meesten van hen waren ouder, tenzij er een grote keten processen plaatsvond, en waren goed ingebed in een gemeenschap die hun had afgewezen. Ik heb onvoldoende data om uitspraken te doen over het aandeel van getrouwde vrouwen of een eventuele overrepresentatie van beroepen zoals die van vroedvrouwen.

Hoewel mijn onderzoek slechts drie processen bestrijkt en van bescheiden omvang is, denk ik dat het heeft bijgedragen aan het in kaart brengen van het emotionele landschap in Maasland en de beleefwereld van de mensen die daar woonden. Ik ben tot diepgaandere kennis gekomen over heksenprocessen in deze regio, niet zozeer op het gebied van grote patronen en cijfers, maar wel wat betreft de menselijke kant van deze verhalen. Natuurlijk is het heksengeloof maar één onderdeel van de premoderne Maaslandse samenlevingen. Toch openbaarden deze processen zich als een microkosmos, waaruit we ook het een en ander konden opmaken over onder andere gender, religie, de dood en andere aspecten van het premoderne leven. Al met al heeft dat geleid tot een intiemer begrip van de mensen die deze vaak moeilijke tijden doormaakten en dikwijls deden wat ze konden om een goed leven te leiden.

Toekomstig onderzoek naar Maaslandse heksenprocessen kent een aantal praktische obstakels. Veel schepenbankarchieven zijn nogal rommelig en het lokaliseren en ordenen van procesdossiers is een must. Het digitaliseren en idealiter transcriberen van deze stukken zou nieuw onderzoek van een enorme impuls kunnen voorzien. Bij het bestuderen van deze 'nieuwe'

dossiers zou men zich kunnen bedienen van nieuwe inzichten uit de emotieleer of sociale antropologie. Dit zou in ieder geval voorkomen dat we verzeild raken in ellenlange beschrijvingen van processen zonder deze dieper te analyseren. Gezien het feit dat mijn onderzoek slechts drie casussen beslaat, kan ik me voorstellen dat een soortgelijke benadering toegepast kan worden op andere procesdossiers uit de regio. Speciale aandacht zou uit kunnen gaan naar mannelijke heksen en de rol van gender in het heksengeloof. Het in beeld brengen van meerdere processen in één stad of dorp kan bijdragen aan het kristalliseren van trends en differentiaties binnen Maasland. Verder was mijn onderzoek een algemenere analyse van emoties en belevenissen. Een diepgaandere analyse van individuele facetten zoals reputatie, pijn, het duivelsgeloof en maleficium kan die kennis verder uitdiepen.

Bibliografie

1. Archief De Domijnen Sittard-Geleen, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, 1570-1794 (144), inv.nr. 382, Proces Entgen Luijten wegens hekserij met een transcriptie door Margo Muijtjens (1674).
2. Bartholomeus, Vikkie. 'De Tachtigjarige Oorlog is ook Limburgs', *De Limburger* (versie 5 februari 2019), https://www.limburger.nl/cnt/dmf20190204_00091119 (24 mei 2024).
3. Bartlett, Robert. *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal* (Oxford 1986).
4. Bever, Edward. 'Bullying, the Neurobiology of Emotional Aggression, and the Experience of Witchcraft', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 193-212.
5. Briggs, Robin. 'Emotions and Affect in Lorraine Witchcraft Trials', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 137-163.
6. Briggs, Robin. *Witches & Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft* (Oxford 1996).
7. Delheij, Volmar. *Hekserij en Heksenprocessen geplaatst tussen Kerk en Volk op het Gebied der huidige Provincie Limburg. 1522 – 1674* (Nijmegen, 1983).
8. Deschrijver, Sonja. 'Simple and Passionate: The Construction of Insanity in the Southern Netherlands, 1605', in: Gonzalo Araoz en Isabelle Travis (red.), *Madness in context: historical, poetic and artistic perspectives* (Oxford 2011), 3-14.
9. Donners, Wim. 'Cold Case. Entgen Luijten', *De Maasgouw* 140 (2021) 3.
10. Donners, Wim. "Waren heksen crimineel?" (lezing, Museum van de Vrouw, Echt, 29 mei 2024).
11. Donners, Wim. Dossier Entgen Luijten. 'De heks van Limbricht'? (Sittard 2022).
12. Dresen-Coenders, Lène. *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden* (Amsterdam 1983).
13. Evers, Ingrid. 'Maaslandse heksenprocessen. Honderd jaar Limburgse regionale geschiedschrijving', in: Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Kwade Mensen. Toverij in Nederland* (Amsterdam, 1986), 77-106.
14. Evers, Ingrid. 'Een Maastrichts heksenproces in 1612, bronnenuitgave met commentaar', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, jaargang 120 (Maastricht 1984).
15. Evers, Ingrid. 'Toverijprocessen in Limburg en Noord-Brabant', in: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff (red.), *Nederland Betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987), 149-160.
16. Evers, Ingrid. in 'Gevangenissen, huizen van bewaring en politiecellen' (2009). Forumpost op Stichting MestreechOnline. <https://forum.mestreechonline.nl/forum/mestreech-maastricht/gebouwen-en-infrastructuur-maastricht-aa/3747-gevangenissen-huizen-van-bewaring-en-politiecellen/page2>.
17. Ferber, Sarah. 'Psychotic Reactions? Witchcraft, the Devil and Mental Illness', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 231-345.
18. Gaskill, Malcolm. 'Afterword: Passions in Perspective', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 269-279.
19. Gaskill, Malcolm. 'The Pursuit of Reality: Recent Research Into The History of Witchcraft', in: *The Historical Journal* 51 (2008) 4, 1069-1088.

20. Gaskill, Malcolm. "Witchcraft and Neighbourliness in Early Modern England" in: *Remaking English Society* (Martlesham 2011) 211-232.
21. Gijswijt-Hofstra, Marijke. 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij', in: Marijke Gijswijt Hofstra en Willem Frijhoff (red.), *Nederland Betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1987), 256-279.
22. Gilligan, Carol en Jessica Eddy, 'The Listening Guide: Replacing Judgement With Curiosity', in: *Qualitative Psychology* (2021).
23. Godbeer, Richard. "'How Could They Believe That?": Explaining to Students Why Accusations of Witchcraft Made Good Sense in Seventeenth-Century New England', in: *OAH Magazine of History* 17 (2003).
24. Guazzo, Francesco Maria. "Chapter XII: Whether Witches are Really Transported from Place to Place to their Nightly Assemblies" in *Compendium Maleficarum* (1608). Vertaald door E. A. Ashwin (New York 1988).
25. Hackeng, Rolf. *De Kerken van Sint Pieter I. Maastrichts Silhouet #48* (Maastricht 1998).
26. Hofman, Elwin. *Trials of the Self. Murder, Mayhem and the Remaking of the Mind, 1750-1830* (Manchester 2021).
27. Hoorens, Vera. *Een ketterse arts voor de heksen. Jan Wier (1515-1588)* (Amsterdam, 2011).
28. Hope Robbins, Rossel. *The Encyclopedia of Witchcraft & Demonology* (2015).
29. Horsley, Richard. 'Who Were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch Trials', *Journal of Interdisciplinary History*, 9 (1979) 4, 689-715.
30. Horsley, Ritta Jo en Richard A. Horsley. *On the Trail of the "Witches:" Wise Women, Midwives and the European Witch Hunts* (Lincoln 1987).
31. Kounine, Laura en Michael Ostling, 'Introduction: 'Unbridled Passion' and the History of Witchcraft', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 2-15.
32. Kounine, Laura. *Imagining the Witch: Emotions, Gender, and Selfhood in Early Modern Germany* (Oxford 2018).
33. Lancre, de, Pierre. 'Dancing and sex at the Sabbath, 1612', in *The Witchcraft Sourcebook* (Abingdon 2015), 119-124.
34. Langbein, John. *Prosecuting Crime in the Renaissance: England, Germany, France* (Cambridge 1974).
35. Levack, Brian. 'Witch Lynchings Past and Present' in: William Carrigan en Christopher Waldrep, *Swift to Wrath. Lynching in Global Historical Perspective* (Virginia 2013), 33-56.
36. Levack, Brian. *De Heksenjacht in Europa, 1450-1750* (Nederland 1990).
37. Levack, Brian. *The Witchcraft Sourcebook* (London 2015).
38. Lind, Vera. 'The suicidal mind and body. Examples from Northern Germany', in: Jeffrey R. Watt (red.), *From sin to insanity: suicide in early modern Europe* (New York 2004), 3-14.
39. Louis Crahay, *Coutumes de la ville de Maestricht* (Brussel, 1876).
40. Lyna, Jozef. 'Limburgse Historiografie', in: *Liber amicorum, aangeboden aan Meester Jan Gruyters* (Hasselt 1957), 333-350.
41. Machielsen, Jan. *The Science of Demons. Early Modern Authors Facing Witchcraft and the Devil* (Abingdon 2020).
42. McIlvenna, Una. 'Punishment', in: Susan Broomhall (red.), *Early Modern Emotions*, (Abingdon 2017).
43. Mestreechter Steerke, 'De Perroen', <https://mestreechtersteerke.nl/pagdeperroen.htm>.
44. Millar, Charlotte-Rose. 'Over-Familiar Spirits: The Bonds between English Witches and Their Devils', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 173-188.

45. Monballyu, Jozef. 'Het proces van Leyn Weckx in Eksel-Hechel in 1725. Het laatste heksenproces in België', in: 'Hechel-Eksel. Historische en naamkundige bijdragen. Jubileumboek 3' (2005).
46. Nationaal Heksenmonument, 'Slachtoffers van de heksenvervolgingen in Nederland', <https://www.nationaalheksenmonument.nl> (18 juli 2024).
47. Nenonen, Marko en Raisa Maria Toivo, (red.), *Writing Witch-Hunt Histories. Challenging the Paradigm* (Leiden, 2014).
48. Otten, Johan. *Duivelskwartier. 1595: heksen, heren en de dood in het vuur* (Nijmegen, 2016).
49. Puff, Helmut. 'What is a good death? Barbara Dürer, 1514', in: Ute Lotz-Heumann (red.), *A Sourcebook of Early Modern European History. Life, Death and Everything in Between* (New York 2019) 168-170.
50. Reddy, William. *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*' (Cambridge 2009).
51. Roermond.com, 'Moord op de Kartuizers', <https://www.roermond.com/kartuizers> (versie 24 mei 2024).
52. Roper, Lyndal. 'Witchcraft and Fantasy in Early Modern Germany', in: *History Workshop* 32 (1991), 19-43.
53. Rosenwein, Barbara. *Emotional Communities in the Early Middle Ages* (New York 2007).
54. Rycroft, Eleanor. 'Voicing women, "Community" Drama, and The Late Lancashire Witches', in *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural* 3 (2014) 168-186.
55. Scheer, Monique. 'Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have A History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion', in: *History and Theory* 51 (2012) 2, 193-220.
56. Silverman, Lisa. *Tortured Subjects. Pain, Truth and the Body in Early Modern France* (Chicago 2001).
57. Sinninghe, Jacques. *Limburgsch Sagenboek* (Zutphen 1938).
58. Teirlinck, Isidoor. *Flora Magica. De plant in the tooverwereld* (Brussel, 1926).
59. Thurston, Robert. *The Witch Hunts. A history of the witch persecutions in Europe and North America* (New York 2007).
60. Van de Garde, Gerard en Charlotte Ruijs-Janssen, 'Balans van 'heksenjaar' 1613-1614, Spiegel van Roermond (Roermond 2016).
61. Van de Garde, Gerard en Charlotte Ruijs-Janssen, 'Kroniek van het 'heksenjaar' 1613-1614, Spiegel van Roermond (Roermond 2024).
62. Van de Garde, Gerard. *Onderzoeklijst heksenprocessen* (werkdocument met transcripties).
63. Van de Garde, Gerard. *Transcripties van archiefbronnen over Kael Merrie* (transcriptie voor L1 Limburg, Roermond 2007).
64. Vanezis, Peter. 'Interpreting bruises at necropsy', *Journal of Clinical Pathology*, 54 (2001).
65. Vanysacker, Dries. 'Witch Hunts in the Low Countries', in: Johannes Billinger (red.), *The Routledge History of Witchcraft* (London 2019), 113-124.
66. Voltmer, Rita. 'The Witch in the Courtroom: Torture and the Representations of Emotion', in: Laura Kounine en Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (London 2016), 97-116.
67. Waldrep, Christopher. *Swift to Wrath. Lynching in Global Historical Perspective* (Virginia 2013).

68. Walton, Douglas. 'The Witch Hunt as a Structure of Argumentation', in: *Argumentation* 10 (1996), 389-407.
69. White, R. S. 'Language of Emotions', in: Susan Broomhall (red.), *Early Modern Emotions* (Abingdon 2017) 33-36.
70. Wiltenburg, Joy. 'The Carolina and the Culture of the Common Man: Revisiting the Imperial Penal Code of 1532', *Renaissance Quarterly*, 53 (2000) 3, 713-734.
71. Zimbardo, Philip. 'Onderzoek naar sociale dynamica: macht, conformisme en gehoorzaamheid' in: *Het Lucifer Effect. Hoe gewone mensen zich laten verleiden tot het kwaad* (New York 2010) 361-408.